

דעת - מכללת הרצוג

מהגליל התחתון לעמק הירדן

יהושע לוינזון

פרסומי מטכל/קצין חינוך ראשי, ענף השכלה

צבא הגנה לישראל
הוצאת מערכות

www.daat.ac.il

דעת - מכללת הרצוג

מהדורת מעריב

כל הזכויות שמורות למטכ"ל / קצין היגוך ראשי — ענף השכלה

www.daat.ac.il

דעת - מכללת הרצוג

סקירה כללית

בשם גליל אנו קוראים לאזור ההר המשתרע מעמק יזרעאל בקרום ועד לנחל ליטני בצפון, 25 ק"מ מעבר לגבולו המדיני עם הלבנון. מבחינה גיאוגרפית מתחלק שטח זה לשני חלקים ברורים: חלק צפוני, הבנוי הרים גבוהים המגיעים עד למעלה מ-1000 מטר, וחלק דרומי, הבנוי בעיקר גבעות ומישורים ורק בחלק ממנו מתרוממים הרים המגיעים לגובה של כ-600 מטר. לחלק הצפוני אנו קוראים גליל עליון, לחלק הדרומי — גליל תחתון.

גבולות הגליל התחתון

גבולות הגליל התחתון ניתנים להגדרה ברורה. עמקים ובקעות מקיפים אותו מכל העברים: ים כנרת והירדן ממזרח; עמק עכו (זבולון) ממערב; עמק יזרעאל ועמק חרוד מדרום ומדרום-מזרח; בקעת בית-כרם מצפון. בתוך בקעת בית-כרם עובר הכביש עכו-צפת. עד לרמה, כפר-חנניה ופרוד משמש הכביש כגבול הגליל התחתון. מכאן נמשך הגבול לאורך ערוצי העליונים של נחל עמרה, הנשפך מצפון לגינוסר לים כנרת.

בגבולות אלה מגיע שטחו של הגליל התחתון לכדי מיליון ורבע דונם.

גובה ההרים והצמחיה

הרי הגליל העליון גבוהים כמעט פי שנים מהרי הגליל התחתון. הבדלי-גובה אלה קובעים גם את הבדלי האקלים והצמחיה. אבותינו, שהיו מושרשים בארץ, בחרו עלי-כן בצמחיה כסימן לאבחנה בין שני הגלילים. התלמוד מגדיר את הגבול ביניהם כדלקמן: "מכפר-חנניה ולמעלה כל שאינו מגדל שקמין גליל עליון. מכפר-חנניה ולמטה כל שהוא מגדל שקמין גליל תחתון". השקמה היא העץ הטיפוסי לשפלה הארץ-ישראלית ואינה גדלה בהרים גבוהים. גם יוסף בן מתתיהו קובע את באר-שבע הגלילית הסמוכה לכפר-חנניה כמקום הגבול בין הגלילים.

דעת - מכללת הרצוג

אקלים ומים

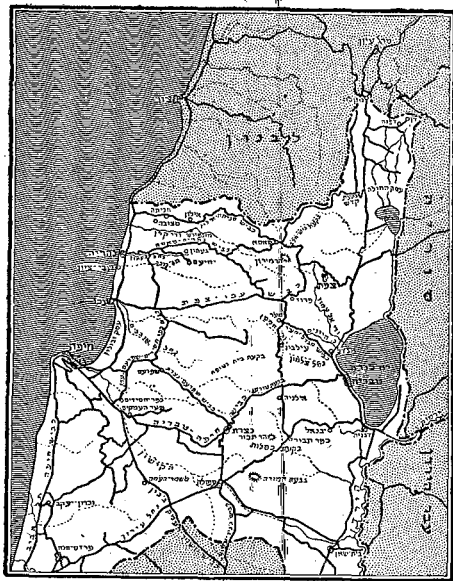
ברובו של הגליל התחתון שורר אקלים נוח ונעים. כמות המשקעים הממוצעת מגיעה בו ל-600 מ"מ לשנה ובאזורי הגבוהים ביותר גם עד 700 מ"מ. במידה ואנו מתקדמים מזרחה הולכת בדרך כלל כמות המשקעים ופוחתת. במערב נמצא אקלים ממוזג וכמות גדולה של גשמים, אולם ככל שנתקדם מזרחה ילך החום ויגבר והגשמים הולכים ופוחתים. במזרח הגליל התחתון, באזור שרונה, יבנאל וכפר-חטיין, כבר רב מאוד החום וכמות המשקעים קטנה. גורמים אלה משפיעים על כמות מי התהום שבאזור ומקשים על פיתוח חקלאות אינטנסיבית. מעיינות עשירים נובעים בגליל התחתון רק לרגלי ההרים השופעים לעמק עכו ולרגלי הרי נצרת. כן נמצאו מים בשפע רב ביבנאל. כדי להקל על בעית המים בשטחים הגבוהים, יהיה הכרח להעלות את המים בעזרת משאבות מהאזורים הסמוכים. שלב ראשון לפתרון שלם של הבעיה הזאת נעשה עתה בבקעת בית-נטופה. לפי תכניות הפיתוח – נהפכת הבקעה לאגם מלאכותי. בו יאגרו את מי הירדן ואת מי הגשמים הנקיים מההרים סביב, ואף כי מאגר בית-נטופה קשור בתכנית ארצית ואינו בא לפתור במיוחד בעיות מקומיות, תופרש הכמות הדרושה גם להשקאת הגליל התחתון. השלב השני של התכנית הוא אגם הקישון, שהוקם בעמק יזרעאל ליד כפר-ברוך, אף מימיו ישמשו את ישובי הגליל התחתון.

ה מ ב נ ה

הגליל התחתון מתחלק לשלושה חלקים עיקריים:

1. גבעות שפרעם, מעמק עכו עד לבקעת בית-נטופה.
2. במת-ההר, מדרום ומצפון לבקעת בית-נטופה עד גבול הגליל העליון ועד עמק יזרעאל.
3. אשדות המזרח, מקצה המזרחי של בקעת בית-נטופה (כביש עילבון-מע'ר) ועד לשקע הירדן.

דעת - מכללת הרצוג

דעת - מכללת הרצוג

הר־תביר, הנמצא בתוך העמק, מתחבר עם רכס זה וכן גבעת־המורה, מגבעת־המורה נמשך הרכס עד לכוכב הירדן (כא־כב אלהוא).

ב) הרכס השני הוא רכס הרי תרען. בין רכס הרי תרען לרכס הרי נצרת נמצאת בקעת תרען (בית־רמוז) ובתוכה עובר הכביש חיפה—טבריה.

ג) הרכס השלישי הוא רכס יטבת. בינו לבין רכס תרען משתרע העמק הגדול ביותר בגליל התחתון והוא בקעת בית־נטופה.

ד) הרכס הרביעי הוא רכס חזור והוא גם הרכס הגבוה ביותר. בין רכס חזור לרכס יטבת משתרעת בקעת סחנין. צפונה לרכס חזור נמצאת בקעת בית־כרם והיא, כאמור, הגבול בין הגליל התחתון לגליל העליון.

דעת - מכללת הרצוג

האשדות המזרחיים ובקעותיהם

אשדות המזרח מהווים משטח בזלתי והם נבדלים בכך מנוף הגבעות ומבמת-ההר הבנויות אבן-גיר. קוי השבר של אשדות המזרח הם בכיוון הפוך מקוי השבר של במת-ההר. על כן נמצא באשדות המזרח עליות קלות מצד דרום וירידות תלולות לכיוון צפון (כגון העליה מעמק בית-שאן לכוכב-הירדן). בבמת-ההר נמצא מצב הפוך: עליות קשות מדרום (למשל מעמק יזרעאל לנצרת) וירידה נוחה בצפון.

רכסי ההרים העיקריים באשדות המזרח הם מדרום לצפון: (1) רכס רמות, על שם רמות של יששכר. זהו הרכס בו נמצא עתה כוכב-הירדן; (2) רכס יבנאל — המשתרע בצפון החל מאפיקו של נחל תבור ובדרום עד לבקעת יבנאל; (3) רכס פוריה, הסוגר על בקעת יבנאל ממזרח ונמשך עד ים כנרת.

הבקעות העיקריות באשדות המזרח הן: (1) בקעת יבנאל; (2) בקעת ארבל; (3) עמק נחל תבור, הרחב במערבו ונהולך וצר מזרחית-דרומית, בכיוון לירדן.

הנהלים בגליל התחתון

פרשת-המים בגליל התחתון נמשכת מיזרעאל שבעמק דרך גבעת-המורה והר-תבור. עוברת בקרבת העיר נצרת ופונה מזרחה להרי תרען. בקרבת קרני-תיטין היא משנה את כיוונה לצפון-מערב עד הגיעה להר-תזור.

מהר-תזור זורם נחל חלזון, הנופל לנעמן וגורם בחורף לשטפונות בעמק זבולון. ממורדותיו הדרומיים של הר תרען שופע נחל צפורי (אל מלך). המנקז את מימי בקעת תרען ועמק בית-נטופה. הוא חוצה את גבעות שפרעם ונופל לקישון מצפון-מערב לכפר-חסידים.

במזרח זורמים: (1) נחל צלמון, המתחיל בבקעת בית-כרם ובבקעת סחנין, מנקז את מי הר-תזור וכמון ומי הגליל העליון

דעת - מכללת הרצוג

באר־שבע הגלילית — אזור המעבר מהגליל העליון לגליל התחתון

ומושב בחלקו העליון מים גם בתקופת הקיץ. נחל זה נופל לכנרת
מדרום לגינוסר; (2) נחל ארבל (ואדי אל חמאם), המתחיל ממזרח
לבקעת בית־נטופה ונשפך לכנרת בסביבות מגדל; (3) נחל יבנאל,
הזורם בבקעת יבנאל, נופל לירדן מדרום לדגניה ופותח דרך מבקעת
הירדן לגליל; (4) נחל תבור, שמוצאו בהרי נצרת, והנופל לירדן
מדרום לקיבוץ גשר.

ה ד ר כ י ם

מבנה הרכסים והבקעות המקבילות להם בכיוון כללי ממזרח
למערב, מקשה על האפשרות לחצות את הגליל מצפון לדרום. נמצא
כאן רק דרך אחת, העוברת בציר כפר־תבור, עילבון, כפר־חנניה,
לעומת־זאת מקל מבנה זה על הרכסים והבקעות על המעבר לרחבו

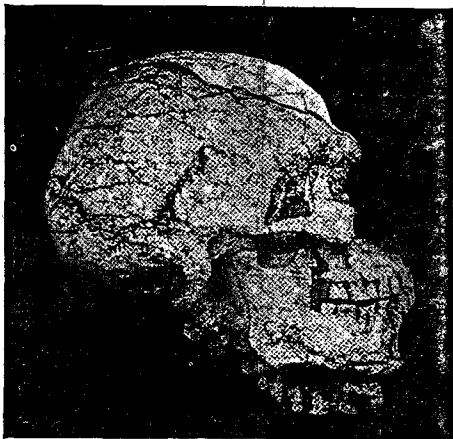
דעת - מכללת הרצוג

של הגליל התחתון. ממזרח למערב ולהיפך. כמעט כל האדמות הגדולים הנשפכים לירדן או לים התיכון, והמושכים בדרך-כלל מים ברוב ימות-השנה, שימשו בימי-קדם דרכי-מעבר ממזרח למערב, אורחות-המסחר ביכרו בדרך-כלל לעבור במעלי ואדיות ובנחלים, ונמנעו מלחזור אל העמקים הגדולים. נמצא שכל השירות אשר עברו במעברות הירדן בין ים כנרת למעברות בית-שאן היו עולות בואדיות של הרי הגליל שממולן. אחת הדרכים עברה גם בנחל תבור. דרך זו עלתה אל מרגלות התבור ומשם דרך בקעת כסולות לסביבות שער-העמקים ולנמל עכו. לארכו של נחל זה הינה בתקופתנו צינור-הנפט הבא מעיראק והמסתיים בחיפה. דרך שניה עברה במקביל מצפון, בנחל יבנאל (ואדי פג'אס) ושימשה כדרך-האורות הראשית מהחורן לחוף הים. דרך זו חצתה את הירדן במעברות שמדרום לדגניה ועלתה בנחל אל בקעת יבנאל ומשם עלי-פני רמת לביא אל בקעת תרען (בית-רימון) ואל תל חנתון, שבבקעת בית-נטופה. יש המזהים את התל הזה עם העיר חַנְתֹּון, הנזכרת בספר יהושע, שם העיר קשור, כנראה, במלה חֲנִיָּה. כאן חנו האורות בפעם האחרונה לפני שהמשיכו את דרכן דרך בקעת בית-נטופה ודרך נחל אבלים, הנשפך לעמק זבולון, ומשם — לעיר הנמל עכו.

דרכי-רוחב נוספות עברו בנחל ארכל ובנחל צלמון, בו עוברת היום הדרך מגדל-מער, דרך נוספת עלתה בנחל עמוד.

תולדות הגליל התחתון

האדמה הפוריה, האקלים הנוח ומעיינות המים משכו אליהם את האדם כבר בתקופה הפרהיסטורית, המערות הרבות שימשו מעון, מסתור מפני השמש הלוהטת בקיץ ומהגשמים בחורף, באחת המערות האלה נמצאה גולגולת של אדם בן אותה תקופה. בפי אנשי-המדע היא נקראת "גולגולת האדם הגלילי", והיא קרובה לטיפוס הגיאנדרטלי — טיפוס המעבר לאדם בן-ימננו, בתקופה הכנענית

גולגולת "האדם הגלילי" - סיפוס המעבר מאדם הקדמון לאדם בזמננו

התרכזו ישובי הגליל על קוֹי-הדרכים. חנתון כבר היתה אז עיר חשובה וגם בבקעת יבנאל קיימים תלים כנעניים אחדים. אך חלקו הגדול של הגליל התחתון היה בתקופה זו מכוסה יערות והוא נושב רק בתקופה הישראלית. בתקופת ההתנחלות התחלק הגליל התחתון בין ארבעה שבטים ישראליים: נפתלי — בצפון-מזרח; יששכר — בדרום-מזרח; אשר — בצפון-מערב; זבולון — בדרום-מערב. נוסף

דעת - מכללת הרצוג

להם שכן בצפון, בעמק החולה, השבט הקטן דן. שבטים אלה היו מנותקים מהמרכזים הפוליטיים של ישראל ויהודה ואין אנו שומעים עליהם רבות בתקופת המקרא. אולם בסוף ימי הבית השני עלתה חשיבות הגליל לאין שיעור. הגליל היה אז מיושב ישוב יהודי צפוף ביותר.¹ יוסף בן מתתיהו מתאר אותו במלים הבאות: "ואם כי ארץ הגליל קטנה מעבר-הירדן, היא עולה עליו בעושר, כי כולה ארץ זרועה ופוריה. כולה ארץ שמנה ועשירת-מרעה וגם עצים שונים צומחים בה. ועושר פרי הארץ מושך גם את לב האנשים הרחוקים מאהבת עבודת-האדמה וכל הארץ נזרעה על-ידי תושביה ולא נמצא בה אף אזור שומם אחד; ובגלל ברכת האדמה הטובה, ערי הגליל רבות והמון הכפרים מלאים אדם". במקום אחר הוא מעמיד את מספר הכפרים והעיירות הקיימים בגליל על 205.

בימי המלחמה ברומאים הצטיינו יהודי הגליל בעוז-רוחם ובגבורתם. בסיס הכוחות הרומאיים היה בעיר עכו, שנקראה אז פתוליי-מאיס, וממנה נעו לעבר הגליל. המלחמה בגליל, בדומה למלחמה בשאר חלקי הארץ, היתה סטטית. לא היה ליהודים חי"ר או חילות-שדה אחרים והם הגנו על עצמם במבצרים. ליתר דיוק בעריהם הבצורות, ובעיקר בערים שעמדו על דרכי-כניסה חשובות. בדרום-מזרח נשקפה ליהודים, סכנה בראש וראשונה מצד העיר בית-שאן. באותה תקופה היתה זו עיר הלניסטית, שונאת בלב ונפש לעם היהודי ושמה: סקיתופוליס. מצד מזרח הגנו על חופי הכנרת מערות נחל ארבל, מבצרי ארבל, מגדל וטבריה. בין המבצרים החזקים במערב נזכרות באר-שבע הגלילית ויטבת. בדרום — יפיע והר-תבור. יש להניח, שגם רמות (כוכב-הירדן) היתה מבוצרת, למרות שאינה נזכרת בכתבי יוסף בן מתתיהו. כשהופיע הצבא הרומי נלחמו בו הגליליים בגבורה עילאית, אלא שלא היתה להם הנהגה מאוחדת ולוחמת. המסוגלת לפתח פעולה יוזמת, אפיה הסטטי של המלחמה קבע את תוצאותיה מראש. אולם בכל-זאת הצליחו היהודים לעכב את הרומאים חדשים רבים וכל כיבוש עלה להם במאמצים רבים.

דעת - מכללת הרצוג

ישוב יהודי גדול היה בגליל גם אחרי החורבן. ישוב זה הפך אחרי-כך למרכז הרוחני של יהודי הארץ כולה ולמרכז יהודי העולם. במיוחד התבסס בגליל התחתון, שאדמותיו נוחות יותר לעיבוד. באושה, שפרעם, בית-שערים, צפרי וטבריה ישבה חליפות הסגהדרין, היא הסמכות העליונה של יהודי העולם באותה תקופה. בצפרי נערכה ונחתמה המשנה, ובטבריה — עריכתו הסופית של התלמוד הירושלמי. מעטים ביחס הם השרידים שנשתמרו בגליל התחתון מתקופה זו, כי גם בתקופה מאוחרת יותר התקיים בו ישוב יהודי צפוף למדי, וישובי הערבים בנויים עתה באותם המקומות עצמם. בשנת 1187 נערך בגליל התחתון קרב שקבע את גורל הארץ. באותה שנה הכה צלאח א-דין, שעמד בראש הצבא המוסלמי, את צבאות הצלבנים. הקרב נערך בבקעת ארבל. בקרבת הרי-הגעש הכבוי קרני-חטיין. מפלת הצלבנים בקרני-חטיין קבעה לא דק את גורלו של הגליל, אלא את גורל הארץ

סינוי סדר-בראשית — אגס בית-נטופה

דעת - מכללת הרצוג

כולה. בידי הצלבנים נשארה רק עכו, שהיתה מבוצרת היטב ושאותה הצליחו לכבוש מחדש לאחר שפעם נשמטה מידיהם. ממנה המשיכו את שליטתם ברצועת החוף במשך מאה שנים נוספות. כחשיבותו הרבה של הגליל התחתון בימי-מלחמה כן גדול היה ערכו בימי-שלום. בו עברה דרך המסחר לארצות הפרת והחדקל ומדמשק אל נמלי ים התיכון ולמצרים. מימי שלטון הקמלופים נותרו לאורך דרכים אלה שרידי אכסניות, ששימשו כשנקים וכבתי-מלון לעובדי-אורח. אחת מהאכסניות האלה נשתמרה כמעט בשלמותה; הרי היא. חאן אֶתְוֹג'ר או סוק אל־חאן, העומדת בצד הדרך מכפר־תבור לאילניה (סג'רה).

בימי שלטון התורכים, ובפרט בסוף תקופה זו, לא התעניינה הממשלה בגורל תושבי הארץ. דבר שהביא בעקבותיו לערעור המצב הבטחוני וממילא גם לערעור המצב הכלכלי. בתקופה זו התפשטו בידואים נודדים על-פני הארץ וחדרו לגליל התחתון. מפנה בחיי הישוב בגליל התחתון חל רק בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 — עם ראשית ההתישבות היהודית החדשה.

עד למלחמת-השחרור חדרה ההתישבות העברית בגליל התחתון רק למקומות מעטים. אילניה, כפר־תבור ויבנאל נוסדו עוד בתחילת המאה הזאת ורק נקודות מועטות נוספות הוקמו בסביבותיהן בשנים האחרונות. רוב־רובו של הגליל היה תפוס בידי הערבים. בראשית מלחמת-השחרור השתלטו כוחותינו רק על הגליל התחתון המזרחי — והכביש כפר־תבור־יבנאל־כנרת הפך לעורק־חיים היחיד שלו. אחרי כיבוש נצרת וסביבותיה, במבצע "דקל" (14—16 ביולי 1948), הוצבה החזית באזור בקעת בית־נטופה ובמבצע "חירם" (28—31 באוקטובר) שותרר כל הגליל וחזר לידיים עבריות. אולם שליטתנו בגליל התחתון אינה שלמה. ריבוי כפרי המיעוטים ומיעוט הכפרים היהודיים מחליש את אחיזתנו באזור. שלטוננו בגליל התחתון לא יהיה שלם כל עוד לא יהיה מאוכלס ישוב חקלאי עברי.

דעת - מכללת הרצוג

סקירה ישובית

נצרת

נצרת נוסדה כנראה בתקופת הבית השני, אולם באותה תקופה לא היתה לה עדיין חשיבות מרובה. מרכז האזור היתה צפרי, השוכנת 5 ק"מ צפונית-מערבית ממנה.

יוסף בן מתתיהו מזכיר בין הישובים שהוא ביצר את יפא, היא יפיע הקרובה לנצרת, אולם אינו מזכיר את נצרת עצמה. היא נזכרת לראשונה רק בברית החדשה כעירו של ישו הנוצרי. על שמה גם קראו לו "הנוצרי" ולדת "נוצרית". ישו גדל בנצרת וכנראה גם נולד בה, למרות שהמסורת הנוצרית מצביעה על בית-לחם (כצאצא דוד המלך) כמקום לידתו. בנצרת עצמה לא הצליח ישו לרכוש נפשות. עוד במאה הרביעית לפסה¹ היתה נצרת עיירה יהודית טהורה ולמרות תמיכתו של הקיסר קונסטנטינוס לא הצליח המומר יוסף מטבריה להקים בה כנסייה. התנגדות היהודים היתה תקיפה. כנסייה נוצרית בנצרת נזכרת לראשונה על-ידי צלין, נוצרי בשנת-570. אותו צלין התרשם מאוד גם מיפי בנותיה היהודיות של העיר. "בעיר ההיא", הוא כותב, "רב חן הנשים העבריות, שבכל הארץ לא נמצא בין היהודים יפות מהן". הכנסייה שהוזכרה לא היתה למעשה אלא בית-כנסת, שהועמד לרשות הצלינים הנוצרים לתפילה.

בראשית המאה השביעית עזרו יהודי נצרת, עם יהודי טבריה והגליל כולו, לצבא הפרסי לכבוש את הארץ. כשהוזרו הנוצרים והוציאו את הארץ מידיהם ערכו טבח גדול ביהודים ואז נחרבה, כנראה, גם נצרת. כשהופיעו, לאחר זמן קצר הערבים, כבר מצאו אותה בחורבנה.

הצלבנים, ששלטו בה כ-100 שנה, העלו אותה למעלת בירת הגליל התחתון ובנו בה כנסיות ובנינים רבים. עם נפילת השלטון הצלבני שוב באו לה ימי ירידה.

סדעם
בד מנחם
נוחנעש

שרידים יהודיים שנמצאו בנצרת. מימין: מנורה; משמאל: כתובת, האומרת:
"סועם בר מנחם נוח נפש"

ערב מלחמת-השחרור היו בה כ-10,000 תושבים, רובם נוצרים. בימי ההפוגה הראשונה היתה נצרת מרכז צבאותיו של קאוקג'י. הוא ציפה להתקפה היהודית מדרום, מכיוון עמק יזרעאל, ונשען על בניין-המשטרה הגדול והמבוצר. אך עיקר הכוח של צה"ל התקדם מכיוון שפרעם-צפורי. ב-14.7.1948 נכבשה שפרעם ומכאן המשיך הכוח הישראלי העיקרי בהתקדמותו לאורך הכביש וב-16 בו כבש את צפורי וכל תושביה ברחו מנוסת-חרב. באותו זמן יצא כוח נוסף בכיוון העמק. הוא כבש את הכפר מעלול וכדי להבטיח את האגף הימני של הטור הישראלי המתקדם אל עבר נצרת, התקדם אל עילוט. אחרי כיבושן של צפורי ועילוט החלה ההתקפה המכרעת על נצרת. טור משוריין ישראלי, שהתקדם מכיוון צפורי, נתקל במרחק של כ-11/2 ק"מ מנצרת במשוריינים של האויב. הערבים רצו לעצור בעד הכוח הישראלי בפיתולים הצרים שהכביש עושה במקום זה. אחרי קרב קצר, בו נהרסו כמה משוריינים של קאוקג'י, נסוג האויב והחלה בריחת הצבא הערבי מהעיר. הטור הישראלי המשיך בהתקדמותו ופרץ בשעות הבוקר המוקדמות של ה-16 לילולי לרחובות נצרת.

נצרת ותרהקפיצה

מתואמת של יחידות גדולות. מנוהלות על ידי הפיקוד החזיתי. אחרי הכיבוש נשארה רוב האוכלוסיה במקומה ועוד נתוספו עליה פליטים ממקומות שונים בסביבה. והוקם ממשל צבאי. כיום מונה נצרת כ-22,000 תושבים ערביים. כאורחי מדינת ישראל השתתפו תושבי נצרת בבחירות ויש להם ציר בכנסת.

מן המקומות הקדושים לנוצרים בנצרת ראויים במיוחד לביקור :
 (א) כנסית-הבשורה; (ב) כנסית יוסף; (ג) כנסית בית-הכנסת.
 (א) כנסית-הבשורה בנויה במקום שבו בישר — לפי המסורת הנוצרית — המלאך גבריאל למרים את הולדתו של ישו. הכנסיה בנויה על יסודות עתיקים ובמקומות אחדים אפשר לראות בה את שרידי רצפת-הפסיפס מן התקופה הביזנטית.
 (ב) כנסית-יוסף — בנויה במקום המסורתי של נגרית יוסף, אביו של ישו. כנסיה זו בנויה על יסודות מן התקופה הצלבנית. אפשר

דעת - מכללת הרצוג

נצרת — מראה כללי

לרדת בה במדרגות לבור-מים עמוק ולמערה חצובה שניהם מן התקופה הביזנטית.

ג) כנסיית בית-הכנסת — בנויה במקום בית-כנסת יהודי עתיק, בו התפלל לפי המסורת הנוצרית, ישו עצמו. בברית החדשה מסופר: «ויבוא (ישו) אל נצרת שבה גדל וילך כמנהגו כיום השבת אל בית-הכנסת. ויקם לקריאה ויתנו לו ספר ישעיהו הנביא ובפתחו את הספר וימצא את הפסוק בו כתוב: רוח אדוני ה' עלי יען משח ה' אותי. לבשר עניים שלחני. לחבוש לנשכרי-לב. לקרוא לשבויים דרור ולאסורים פקח-קוץ. לקרוא שנת רצון לה' (ישעיהו סא. א—ב)»

דעת - מכללת הרצוג

ויאמר אליהם: היום הוקם הכתוב הזה באזניכם... ויתפלאו לדבריו ויאמרו: האין זה בן יוסף? וימלאו כולם חימה בבית-הכנסת בשמעם זאת. ויקומו ויוציאוהו אל מחוץ לעיר ויביאוהו אל גב ההר אשר עירם בנויה עליו, להשליכו מטה. אך הוא עבר בתוכם וילך לדרכו. צלין נוצרי שביקר בבית-כנסת זה במאה הששית לספח"נ מספר: "שם נמצא ספר שבו למדו לאדון (ישו) את האלף-בית. פה נמצא גם הספסל שעליו ישב עם שאר הילדים. רק הנוצרים יכולים להניעו ולהרימו. אולם היהודים אינם יכולים להזיזו בשום אופן". בתוך המנזר הפרנציסקני שבין כנסית-הבשורה לכנסית-יוסף נמצא בית-נכות קטן ובו עתיקות שנמצאו בנצרת ובסביבתה. ביניהן גם כתובת עברית מבית-כנסת יהודי עתיק.

גת-החפר (משהד)

כ"ד ק"מ מצפון-מזרח לנצרת, בצד הכביש לטבריה, שוכן הכפר הערבי משהד. את מקומה של משהד מזהים זיהוי מסורתי עם גת-החפר העתיקה, המצוינת כישוב בגבול נחלות זבולון ויששכר (יהושע יט. יג.). גת-החפר היא מולדתו של יונה בן אמיתי הנביא; "אשר דבר ביד עבדו יונה בן אמיתי הנביא אשר מגת החפר" (מלכים ב. יד. כה). בכפר עומד הקבר המסורתי של יונה הנביא. בפי הערבים נבי-יונס. קבר זה כבר היה ידוע במאה הרביעית לספח"נ. מקומה של גת-החפר העתיקה אינו במקום הכפר הערבי הקיים. היא שכנה, כנראה, על התל המתרום מעל לכפר ממערב. החרסים שנמצאו עליו מעידים כי היה מיושב בתקופה הישראלית.

כפר-כנה (קנה)

בצד הכביש נצרת-טבריה, 5½ ק"מ צפונית-מזרחית לעיר, שוכן כפר-כנא. המסורת הנוצרית מזהה אותו עם קנה הגלילית. בה עשה ישו את מעשה-הנסים הראשון שלו. בכרית החדשה (יוחנן

דעת - מכללת הרצוג

כפר כנה (קנה) מראה כללי

ב) מסופר שפעם באו ישו ואמו מרים לחתונה של עניים בקנה הגלילית; ויחסר היין. ותאמר אם ישוע אליו: יין אין להם. — והנה ששה כד־אבן ערוכים שם כמשפט היהודים לטהרתם. — ויאמר אליהם ישוע: מלאו לכם הכדים מים, וימלאום עד למעלה — והנה קרה הנס והמים שבכדים הפכו ליין. זאת תחילת האותות אשר עשה ישוע בקנה אשר בארץ הגליל.

קנה הגלילית ידועה גם מכתבי יוסף בן מתתיהו, שישב בה זמן־מה, וכן מתעודות יהודיות מאוחרות יותר. אך אין ספק, שהמסורת הנוצרית היא בלתי־נכונה. מקומה של קנה העתיקה הוא בחירבת כנא, שבבקעת בית־נטופה.

בימי־הביניים ישבו בכפר־כנה גם יהודים. נוסעים יהודים מן

דעת - מכללת הרצוג

המאה ה-16 מספרים לנו על כך: „בכפר-כנא ובכל אותם המקומות מן הגליל הם חיים בשלוה ובשקט ואין להם רשע מן הישמעאלים.” „יהודים רבים באו מצפת לשם (לכפר-כנא) ליום השוק שהוא ברביעי והוא מצוי טוב, נמצא בו מכל דבר ובוול, והרווח גדול ליהודים. ושם קהל כארבעים בעלי-בתים.”

בכפר ישנן שתי כנסיות בניויות במקום בו התרחש לפי המסורת הנוצרית נס-היין הנזכר.

אילניה (סג'רה)

אילניה, הידועה יותר בשמה הקודם סג'רה, נוסדה ב-1899 והיתה אחת המושבות הראשונות בגליל. תחילה מנתה 160 תושבים בלבד, גם גרים רוסיים בתוכם, אך לא עבר זמן רב והמקום הפך למרכז פועלים, שבאו לגליל מן המושבות שביהודה. רוב מושבות יהודה עסקו אז במטעים, ואילו בגליל עמדה הפלחה במרכז. צורת-חקלאות זו משכה יותר את לב הצעירים בני העליה השניה. מה גם שבגליל לא הסתפק האיכר העברי בעבודה שכירה בלבד, כי אם עבד גם בעצמו.

מבין צעירי העליה השניה שבאו אז לגליל כמו רבים ממנהיגי הציונות וממנהיגי המדינה כיום, גם ארגון „השומר” קם מתוכם. באותה שעה היתה בעית הבטחון חמורה מאד. הישובים העבריים המעטים היו מוכרחים להגן על עצמם מפני הכפרים הערביים הרבים ובייחוד מפני שבטי הבידואים. כוח-בטחון ממשלתי לא היה קיים והשמירה היתה בידי ערבים, יסוד „השומר” ב-1909 בא לפתור שאלה זו. נוסדה השמירה היהודית העצמית, הגרעין הראשון של כוח עברי מזוין בארץ, וכידיו הופקד בטחון הישובים. כדי לעשות את הרושם המתאים על השודדים הערבים למדו אנשי „השומר” את שפתם ומנהגיהם, לבשו את בגדיהם, היטיבו לרכב על סוסים והצטיינו בקליעה ובאומץ-לב. כעבור זמן קצר הצליחו לעורר כבוד

דעת - מכללת הרצוג

אצל הערבים ומאז פתחו והלכו ההתנפלויות על הישובים העבריים. הקמת "השומר" עשתה רושם רב בקרב הנוער היהודי בארץ ובחוץ-לארץ ודמותו של השומר היתה גורם מתנף לקראת תחושה בטחונית-צבאית. הקמת "השומר" היוותה את הבסיס ליצירת הכוח היהודי הצבאי בארץ.

אילניה מילאה תפקיד חשוב גם במלחמת-השחרור, בהיאבקות על-הגליל התחתון.

התחבורה היהודית לטבריה ולגליל העליון התנהלה אז בכביש כפר-תבור—יבנאל—כנרת, ואילו הכביש נצרת—טבריה היה בידי הערבים. מאילניה היתה אפשרות-נוחה להטריד את התחבורה של האויב וההודמנות לא הוחמצה. מאידך גיסא, היה מצבה של אילניה עצמה בלתי-נוח מאוד. סגירת הערבית והכפר הערבי הגדול לוביה

אילניה (סגירה)

דעת - מכללת הרצוג

(היום חרב) שלטו עליה מלמעלה והמושבה נמצאה תחת אש מתמדת של צליפותיהם. בעת ההפוגה הראשונה ביצרו הערבים את משלטיהם וריכוזו כוחות רציניים במגמה לכבוש, עם חידוש הקרבות, את אילניה. כיבושה היה מבטיח את התחבורה הערבית והיה מסכן את התחבורה העברית גם בכביש יבנאל. עם הפסקת ההפוגה פתחו הערבים בהתקפה. במשך 8 ימים, מן ה-9 ל-16 ביולי, הסתערו על עמדות היהודים בהסתייעם במשוריינים ובתותחים. מתוך עמדות בלתי-מוכנות ולמרות עייפותם ההולכת וגוברת הדפו היהודים את כל ההתקפות.

ב-13.7 הופיעו לראשונה בחזית זה התותחים שלנו — והפעלתם שברה את רוח האויב. החלה בריחה מן הכפרים הערביים. האויב עדיין ניסה להחזיק, לפחות, בלוביה. ב-16 וב-17 בו הורעשה לוביה במשך כל שעות היום והלילה והחלה בריחה המונית גם ממנה. אולם דרישת היהודים לכניעה ללא תנאי נדחתה. למרות בריחת התושבים המשיכו כוחות האויב להגן על הכפר. גם הפשיטה שנערכה באותו לילה לא הביאה לשום תוצאות. תותחינו המשיכו בהרעשה. אולם עייפות האנשים מנעה את האפשרות לעריכת הסתערות על הכפר. בבוקר הונף דגל לבן בכפר הערבי הגדול תורען. המשלטים סביב לוביה נעזבו על-ידי האויב, ובכפר פרצו דליקות. התצפית הבחינה בנסיגה בכביש עילבון. בשעה 16.00 נכבשה לוביה וכביש אילניה — טבריה טוהר. למחרת היום נכנעו גם עין-מהל, בדרך לנצרת, והכפרים הערביים בבקעת בית-נטופה.

אכידות האויב הסתכמו ב-200 הרוגים ו-200 פצועים. לפחות. אבידותינו היו 24 הרוגים ו-60 פצועים.

ל ב י א

קיבוץ של "הפועל המזרחי". נוסד, מול הכפר הערבי הנטוש לוביה, כחצי שנה אחרי כיבושו. ישובה העתיק של לוביה נזכר

דעת - מכללת הרצוג

קרני-חיטין וחלק מבקעת ארבל — מבט מהמושבה מצפה

בתלמוד בתור לובא, או לביא, ובו היה פונדק לעוברי-אורח. על שם לביא נקרא הקיבוץ. כמה ישובים נוספים הוקמו בסביבה בשנים האחרונות.

קרני-חיטין

כמה ק"מ מערבה לים כנרת, בצד הכביש טבריה—נצרת, נמצא הר-געש כבוי בגובה של 326 מטר מעל פני-ים-התיכון. בגלל צורתו המיוחדת, מעין קרנים המוקפות בפסגה, ובגלל כפר-חיטין אשר למרגלותיו — נתפרסם ההר בשם קרני-חיטין. רכס קרני-חיטין מהווה את קו פרשת-המים בין המים המתנקזים לבקעת ארבל בצפון ובין המים השופעים לבקעת יבנאל בדרום. פסגתו האפיינית והבולטת צופה למרחקים. עלי-כן משמש הוא סימן-היכר לסביבה

דעת - מכללת הרצוג

כולה. הבקעה הקטנה של הלוע, המוגנת יפה בדרך הטבע, שימשה כבר בימים קדומים כמקום מושב לאדם. במקום זה שכנה, כנראה, העיר הכנענית העתיקה מדון. מלך מדון היה בין 31 המלכים שנוצחו על ידי יהושע (יהושע יב, יט). מלכה יובב השתתף בברית מלכי הצפון, שבראשה עמד יבין מלך חצור. אחרי מפלת הכנענים ליד מירון כבשו, כנראה, בני ישראל את מדון (יהושע יא). לפי דעה אחרת יש לחפש כאן את אדמה של נפתלי (יהושע יט, לו). אדמה נזכרת בתעודות המצריות בצורת "שמש אים" והיא היתה אחד המבצרים הראשיים ב"דרך הים", בין מגידו לכנרת — מה שמתאים יפה לקרני-חיטין. בפסגת התל נשתמרו יסודות החומות מן התקופה הכנענית והישראלית, שהיו בנויות אבנים ידולות, ונמצאו חרסים רבים מאותה תקופה שמה הקדום של מדון נשמר בתורבה הסמוכה. חרבת מדין, תושבי הסביבה קבעו כאן את קברו של הנביא שעייב, שהוא שמו המוסלמי של יתרו, כהן מדין. כנראה, בגלל הדמיון מדון — מדין — מדין.

לרגלי קרני-חיטין דתנהל בשנת 1187 הקרב הגדול והמכריע בין הצלבנים לבין צבאות המוסלמים בהנהגת צלאח א-דין. בקרב זה נחלו הצלבנים את תבוסתם המכרעת בארץ. תבוסה שעלתה להם באבדן ירושלים ומרביתה של ארץ-ישראל.

מקרני-חיטין מתגלה מראה מרהיב על בקעת גינוסר וסביבת כנרת, על חלק גדול של הגליל, התחתון ועל רכסי הגליל העליון הרחוקים יותר.

בקעת ארבל, העיר והמבצר

בקעת ארבל משתרעת מקרני-חיטין צפונה. גבולה הוא בנחל ארבל (ואדי חמאם). הבקעה נתפרסמה כבר בתקופות קדומות, ובעיקר בשל ריבוי אוכלוסייתה וישוביה, ופוריותה הרבה. תושביה עסקו בחקלאות והתפרסמו בגידול פשתן ובהכנת כלי-פשתן גסים. מכיוון גינוסר נראים מורדות בקעת ארבל כצוק תלול המתנשא מעל לכנרת.

צוק תארבל, לרגלי — זית
ארבל, בקעת — תושביה

דעת - מכללת הרצוג

www.daat.ac.il

דעת - מכללת הרצוג

בקירות התלולים של נחל ארבל מצויות עשרות מערות. שהגישה אליהן היא לעתים קשה ומסוכנת. הן קשורות זו בזו על-ידי שבילים מפותלים ומסילות פנימיות. על-נקלה ניתנות מערות אלה לביצור, זאמנם עוד בימ־קדם נהגו לעשות זאת תכופות. עד היום אפשר לראות בצוק ארבל שריד מבצר ערבי מימ־הבינים החצוב כולו בסלע. ביצורים טבעיים אלה וכן הדרך שעברה, כנראה, בתוך הנחל אל בקעת בית-נטופה ולחוף ים התיכון, קבעו את מקומה של העיר ארבל, שעמדה כאן בימ־קדם ושעל שמה נקראה הבקעה כולה. מקומה היה בחירבת ארבה, הנמצאת מעל לנחל. גם כיום ניכרים במקום זה שרידי חומות ובנינים, שרידי בורות-מים ובריכה גדולה החצובה בסלע לאגירת מִי-שתיה וכן חורבות בית-כנסת יהודי מן המאה ה'ב'—ג' לספח"נ, שהיה בנוי לפי מתכונת בתי-הכנסת האחרים בגליל בתקופה זו. בית-הכנסת היה בנוי בצורת בסייליקה ובו שני סטווים המחלקים את האולם לשלושה חלקים מוארכים.

העיר וסביבתה שימשו גיא-חזיון למאורעות רבים. בימי יהודה המכבי, באמצע המאה השניה לפני הספירה, עלה בכחידס, שר-הצבא הסורי, על יהודה ובדרכו חנה על-יד ארבל. בכחידס שם מצור על היהודים בעיר ובסביבתה ולפי דבריו הכניעם ועשה בהם שפטים. במאה הראשונה לפני הספירה נלחמו כאן קנאי הגליל נגד חילות הורדוס, ואף כי ברור היה להם מראש, שאין כל תקוה לנצחון — נלחמו בחירוף-נפש והעדיפו למות מאשר להיכנע. בספרו "מלחמות היהודים" נותן לנו יוסף פלביוס תיאור מעניין של-המלחמה הזאת: "המערות האלה נמצאו בצלעות הרים תלולים ומכל עבר לא יכול הצבא לגשת אליהן. כי רק משעולים צרים ונפתלים הוליכו אל פי המערות, והסלע אשר מעבר פני המערות מלמעלה ירד אל תהום עמוקה והיה זקוף על פי התהום. זמן רב לא ידע המלך (הורדוס) לשיט עצה בנפשו, כי נבצר ממנו להגיע עד המקום ההוא, ואחרי-כן מצא תחבולה מחוכמה ומסוכנה: הוא צינה לשלשל את בחירי צבאו

דעת - מכללת הרצוג

הכניסה לנחל ארבל מכיוון בקעת גינוסר

בארונות (התלויים בחבלים) והציגם על פי המערות. והם שחטו את יושבי המערות עם טפם והשליכו את האנשים אשר אמרו לעמוד על נפשם. והורדוס רצה להציל אנשים אחדים ממות וצינה עליהם ביד שלוחיו לצאת אליו. אבל איש מיושבי המערות לא נעתר לדבריו ולא הסגיר את נפשו בידי הורדוס. ואלה אשר נתפסו בעל־כרחם בחרו במות מחיי שבי. גם נמצא שם זקן אחד אשר אטם אזניו מצעקות אשתו ושבעת בניו. כחלותם את פניו לתת להם כי יצאו בברית שלום והמית את כולם וכן עשה את הדבר: הוא צינה עליהם לצאת אחד־אחד ועמד על פי המערה והמית כפעם בפעם את הבן היוצא משם. הורדוס ראה את הדבר מרחוק ורחמיו נכמרו אליהם מאוד. הוא פרש יד ימינו מל הזקן והשביע אותו לחמול על נפשות בניו. אבל הזקן לא שעה אל דבריו, רק חירף וגידף את הורדוס כי הוא בן־חשכים והמית את אשתו על הבנים ואחרי־כן השליך את

דעת - מכללת הרצוג

החללים אל התהום וקפץ בעצמו שמה. ככה כבש הורדוס את המערות ואת היושבים בהן (תולדות מלחמות היהודים ספר א, טז): בימי המרד הגדול היתה ארבל עם מגדל וטבריה בקוֹהֶהֶגְנָה של חופי הכנרת. סביב למעשי־הגבורה של לוחמי ארבל התחילו חכמינו רוקמים אגדות על ביאת המשיח ואמרו שגאולת ישראל תצמח בבקעת ארבל. כאן תהיה הופעתו הראשונה, וכאן ודאי יצאו אליו חכמי ישראל עם אליהו הנביא ויעלו אתריו לירושלים.

מ'ר

כפר ערבי ובו כ־2500 תושבים, רובם דרוזים. שוכן לרגלי הר־חזור, שהוא אחת הפסגות הגבוהות של הגליל התחתון (584 מטר). בימי התלמוד היתה כאן עיירה יהודית בשם מערית, ובה אחת ממשמרות הכהנים. עם חורבן בית־המקדש והפסקת העלאת הקרבנות התפזרו הכהנים לפי משפחותיהם ולפי משמרותיהם בכל הגליל. אחת המשפחות התישבה כאן.

סיחנין

כפר ערבי ובו כ־3500 תושבים, רובם מוסלמים. כבר מן התלמוד ידועה סיחנין כעיירה יהודית חשובה בגליל. ישבו בה תנאים ואמוראים אחדים. סביבתה ההררית היתה פוריה והתברכה בזיתיה המשובחים ובעצי־פרי שונים. חכמים דורשים את הפסוק: „ויניקחו דבש מסלע ושמן מחלמיש צור“ (דברים לב, יג) כגון — סכני וחברותיה.

בתלמוד הירושלמי נזכרת גם כנישתא דסיכניא — בית־הכנסת של סיחנין. אין ספק, איפוא, שבסיחנין היה אחד מבתי־הכנסת של הגליל — אך מקומו טרם אותר.

על הגבעה בצד בתי הכפר ישנו קבר קדוש בשם נבי א־צדיק — הנביא הצדיק. מקומו על־יד עץ־שיוף עתיק ומקודש, הנראה מרחוק.

דעת - מכללת הרצוג

קבר זה אינו אלא מאוזוליאום מן התקופה הרומאית. הוא בנוי אבני גזית יפות בסגנון התקופה של הורדוס, ובתוכו, משני צדדיו, כוכי קברים. בהם היו טומנים את ארונות-המתים. במרכז הקבר בנויים עתה שני קברים ערביים.

המסורת היהודית של ימי-הביניים קבעה פה את קברו של יהושע דסיחנין, אחד מחכמי התלמוד. עולי-רגל יהודים רבים היו באים לכאן להשתטח על קברו.

יִסְכָּת

מסיחנין עולה שביל דרומה לח'רבת שפאט. היא יסבת העתיקה (השם השגור יודפת אינו אלא שיבוש). יסבת ידועה כבר מימי הבית הראשון כעיר-מולדתה של אשת מנשה מלך יהודה, אם אמון ושם אמו משולמת בת חרוץ מן יסבה" (מלכים ב, כא, יט). יסבת

מקומה של יסבת

דעת - מכללת הרצוג

התפרסמה מאוד בסוף ימי הבית השני, כשיוסף בן מתתיהו, מפקד המרד בגליל, עשָׂה למבצרו העיקרי במלחמה נגד הרומאים. העיר שכנה על רכס הר, מצפון לבקעת בית-נטופה, והיתה מוקפת ואדיות משלושה עברים. רק מצפון התנשאו מעליה פסגות גבוהות מהעיר עצמה. המקום היה מבצר טבעי, ויוסף חיזקו על-ידי חומות חזקות.

הגנת הגבורה של יטבת, המתוארת בספרו של יוסף בן מתתיהו „מלחמות היהודים“, הפכה לאחד מסמלי הגבורה היהודית. במשך 40 יום ולילה הסתערו מיטב הלגיונות הרומאים על חומות העיר אל מול הגנתם האמיצה והתקיפה של היהודים: „פתאום תקעו מחצצרי כל הלגיונות והצבא הריע לעומתם בקול ענות גבורה ואור היום חשך בפני המון החצים ואבני-הקלע, אשר עפו מכל העברים. אולם אנשי יוסף שמרו את פקודתו ואטמו את אזניהם, לבל ישמעו את קול הצעקה והשאון וכיסו את בשרם לבל יפגעו בהם החצים. וכאשר הטילו הרומאים את מכונות-המעבר, קפצו היהודים על הגשרים טרם דרכו עליהם רגלי המוליכים אותם והתגנחו עם העולים על הגשרים וגילו את כל אוימֵי-נפשם וגבורת-ידם ואף כי הגיעו מים עד נפש, שקדו בכל כוחם להראות כי לא נופלים הם בגבורתם מצריהם הבטוחים מפחד רעה. הם לא הרפו מן הרומאים עד אשר נפלו חללים או הכריעו אותם. אולם מעט-מעט עייפו מכובד המלחמה ולא נמצאו אנשי-צבא חדשים למלא חיש-מהר את מקום העייפים. על-כן חיזקו הרומאים איש את אחיו והתלכדו יחד והתכסו במגניהם עד היותם כגוף מוצק אחד ובעבי המערכה כולה לחצו את היהודים, וכמעט עלו על החומה. ובעת הצרה הזאת לימד האונס את יוסף עצה טובה — כי כן הוא דרך האונס להפליא מזימות לעת תקוף היאוש — והוא לשפוך שמן רותח על האויבים המתלכדים במגניהם. ואנשיו הביאו במהרה את השמן בהמון כאילו כבר היה מוכן אצלם לדבר, ושפכו אותו מכל עבר על הרומאים ואחרי זאת השליכו עליהם גם את כדי-השמן הלוהטים מחום. השמן הקודח הזה להט את

דעת - מכללת הרצוג

ח' העמודים, שרידי בית כנסת יהודי עתיק בשולי בקעת בית נסופה

הרומאים והפיץ את מערכותיהם ובמכאובים נוראים התגלגלו מעל החומה. כי על-נקלה חדר השמן דרך הנשק הסוכך עליהם והשתפך על-פני כל גופם מקדקדם ועד פעמי רגליהם ואכל את בשרם כאש להבה. יען אשר תכונת השמן להתחמם על-נקלה ולהיקרר רק מעט מפני דשנו. והרומאים היו חבושים ואסורים בקובעיהם ובשריוניהם ולא עצרו כוח להרחיק מהם את השריפה. על-כן קפצו למעלה וגם התעטפו מעצמת מכאובם עד אשר גפלו מעל הגשרים. ואלה אשר הפכו את פניהם מעל אחיהם המעפילים לעלות אחריהם כרעו על-

דעת - מכללת הרצוג

נקלה בידי היהודים אשר הכו להם מאחור" (יוסף פלביוס, מלחמות היהודים ספר ג, פרק כז, כח).

אך אבני־הבליסטראות עשו שמות בעיר ובמגיניה ולבסוף נפלה העיר בידי הרומאים. רבים ממגיני העיר איבדו את עצמם לדעת ובלבד שלא ליפול בידי הרומאים.

בקעת בית־נטופה

בקעת בית־נטופה היא הגדולה שבבקעות הגליל התחתון והשנית בגדלה אחרי עמק יזרעאל. ארכה כ־15 ק"מ ורחבה המכסימלי כ־4.5 ק"מ. גבהה 150 מטר מעל פני הים. שטחה הוא איפוא למעלה מ־50 קמ"ר. היא מישורית ומוקפת הרים מכל עבריה. לכן קשה בה הניקוז ובחדשי החורף זורמים אליה מים מכל העברים והופכים אותה למעין אגם־מים רחבי־ידים. הודות לנחל יפתח־אל (ואדי חלדיה) מתנקזים

תל חנתון, אחד התלים הגדולים והחשובים בגליל

דעת - מכללת הרצוג

בקעת בית-כרם

חלקיה המערביים של הבקעה אל נחל צפורי, השופע אל עמק זבולון ואל נחל קישון, ואילו חלקה המזרחי נשאר מכוסה בצה, ואין אפשרות לזרוע בו תבואות-חורף. בגלל הבצות לא קמו בימינו בבקעת בית-נטופה ישובים רבים, כדוגמת הישובים בעמק יזרעאל, אולם אדמת-הסחף הפורה משכה לכאן תמיד את האדם, אלא שהישובים הוקמו בצלעות ההרים.

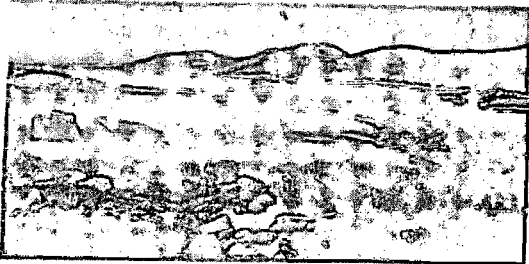
אף כי הבקעה עצמה מוריקה עד סוף הקיץ, סובלת הסביבה בקיץ מתוסר מים. בכל הבקעה נמצא רק מעיין-מים אחד, הוא המעיין שליד חרבת נטיף, שבצדה המזרחי. בימי-קדם עמדה במקום זה

דעת - מכללת הרצוג

העיירה בית-נטופה ועל שמה נקראת הבקעה כולה. בימי הבית השני ולאחריו היתה בקעת בית-נטופה מוקפת כפרים יהודיים רבים ובהם התרכזו חלק ממשמרות הכהנים שגלו מיהודה אחרי מרד בר-כוכבא. במדרש נקראת בקעה זו בשם בקעת יטבת, על שם העיר שעמדה בקרבת מקום. שרידי אחת העיירות, ששכנו סביב לבקעה, נמצאו בח' העמודים (אום אל עמד), בפינה הדרומית-מזרחית של הבקעה, ממזרח לכביש לוביה-עילבון. החורבה נקראת על שם עמוד מחוטב ובולט הניצב על יסוד רחב. סביבו נמצאים גם שרידים רבים אחרים, כפי הנראה של בנין גדול דמוי-מלפך, בנוי בכיוון צפון-דרום. לבנין היתה צורת בסיליקי ושתי שורות עמודים חילקו את האולם לחלק מרכזי רחב ולשני אגפים צרים יותר. מסתבר, שאלה הם שרידי בית-כנסת יהודי מאותה תקופה, וכמובן, שגם ישוב היה כאן. ייתכן וכאן מקומו של כפר-עוזיאל, בו ישבה אחת ממשמרות הכהונה. לפנינו עברה במקום זה גם דרך רומאית, שראשיתה במגדל שעל שפת הכנרת וסופה בעכו. דרך זו עברה על-פני בקעת בית-נטופה, כפר-קנה, יטבת, כבול ועכו.

בהתאם לתכנית-המים הארצית נהפכת והולכת בקעת בית-נטופה לבריכת-אגירה ענקית. העבודה מבוצעת על-ידי חפירת תעלה

בקעת

דעת - מכללת הרצוג

שזעבור ממקורות הירדן עד לאגם המלאכותי. תחנת-שאיבה בעמק החולה תשאב את המים ותעלה אותם לבמת-ההר. לקראת חורף 1953 הושלם השלב הנסיוני בהקמת סכר לאגירת מי-הגשמים. הסכר הוקם בקצה הדרומי-מערבי של הבקעה, ליד צפורי, והוא הוכיח את יעילותו. לאחר שהבקעה תיהפך לאגם יוזרמו המים לגליל התחתון, הסובל מחוסר מי-מעיינות, ואילו עודפי המים יועברו על-ידי תעלות וצינורות עד לנגב.

כפר-מנדא

כפר ערבי ובו 1200 נפש. שוכן במקומו של כפר-מנדא היהודי מתקופת התלמוד. בכפר זה ישבו יהודים לפחות עד המאה הי"א. בימי-הביניים היו עולי-רגל יהודים עולים לכאן להשתטח על קברי שני חכמים, שלפי המסורת נקברו בכפר.

תל חנתון (כדויה)

תל חנתון הוא אחד התלים הגדולים והחשובים בגליל. נמצאו בו שרידים מהתקופה הכנענית והישראלית וכן מימי הצלבנים. הוא שוכן בקצה המערבי של בקעת נטופה, על הדרך החשובה שעברה כאן מעמק הירדן בכיוון לעכו. על-פי מקומו יש ומוזהים את תל

ניסופה

דעת - מכללת הרצוג

בדויה עם חנתון. הידועה מן המקרא כעיר-גבול בין נחלות זבולון ואשר (יהושע יט, יד). חנתון נזכרת גם במכתבי אל-עמרנה מאמצע המאה ה־15 לפסה"נ. מלך בבל כותב לפרעה מלך מצרים, שאנשים מעכו התנפלו על־יד חנתון על שיירת־סוחרים בבליית, שהיתה בדרכה למצרים, הרגו את אנשיה ושדדו את כספם. מפרט זה אנו למדים,

רצפת־מוזאיקה של בית־הכנסת בצפורי, מהמאה השלישית לספירה. בה כתוב לארמית: זכיר (לטב) רבי יודן (בר תנחום) (בר) (בוטה ד)יחב (הד)ה טבלה...

דעת - מכללת הרצוג

צפורי. מעל לכפר מתנשא בנין המצודה שנבנה במאה ה"ח על יסודות
שהתקופה הרומאית

שסעיף של דרך המסחר הבינלאומית מארם-נהרים למצרים. דרך
(חוף) הים. עבר בבקעת בית-נטופה בכיוון לעכו.

חנתון נזכרת גם בכתובות תגלת-פלאסר ג', מלך אשור. בין
שאר הערים שנכבשו על-ידיו בגליל בשנת 732 לפסה"נ. בתקופה
מאוחרת יותר אין אנו שומעים עוד על חנתון ובמקומה מופיעה
בקצה המערבי של בקעת בית-נטופה עיירה בשם שיחין. עיירה זו
שירשה את מקומה של חנתון העתיקה, שכנה, כנראה, בח'רבת א-לין.
במרחק 2 ק"מ מצפון-מערב לתל.

צפורי

צפורי אינה נזכרת במקרא אך בימי הבית השני ובמאות
הראשונות לספירה היתה זו העיירה היהודית הגדולה והחשובה

דעת - מגללת הרצוג

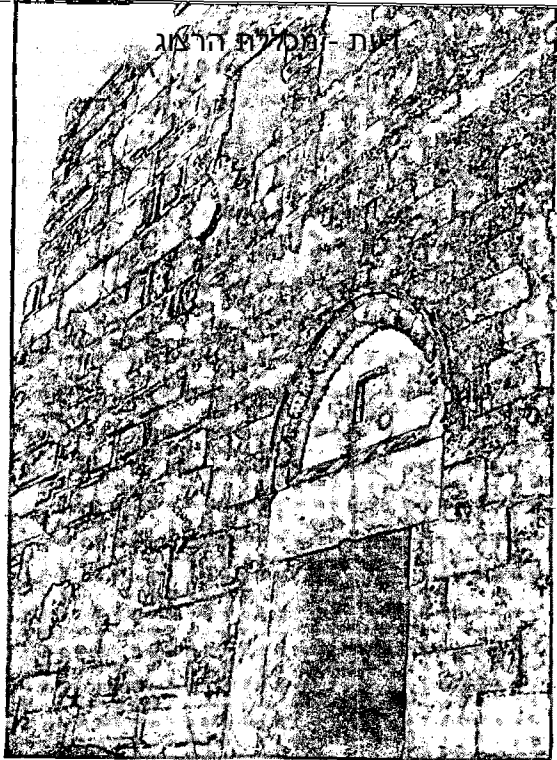
ביותר בגליל. בימי המלחמה הראשונה ברומאים, שעה שיוסף בן מתתיהו ביצר את ערי הגליל, הניח לצפורי בלבד להתבצר לפי הבנה תה היא: "רק לבני צפורי בלבד נתן יוסף לשנות את חומות העיר על דעת עצמם, בראותו, כי הם עשירים בכסף ונכונים למלחמה. גם באין מצווה עליהם". לאמיתו של דבר היו בה גם-מתבוללים רבים שאהדו את הרומאים וצפורי נכנעה בלא קרב.

אחרי החורבן התישבו בה רבים מבני יהודה והיא היתה המרכז הכלכלי והרוחני של יהודי הארץ. סביבתה היתה פורייה והתלמוד דורש עליה: "ששה עשר מיל סביב סביב לצפורין הן ארץ זבת חלב ודבש". בניה היו למודי עבודת אדמה ומקורותינו מציינים ש"היו זקנים בצפורי, כשהיה יורד גשם ראשון היו מריחין בעפר ויודעים לאמור מימי השנה".

לשיא גדולתה הגיעה צפורי כשעבר אליה, בסוף המאה השנייה לספירה, ר' יהודה הנשיא עם בית מדרשו ואתו הסנהדרין, הסמכות העליונה של הישוב ושל העם היהודי לאחר חורבן הבית השני. סמוך לשנת 200 נערכה ונחתמה שם המשנה ובה היו חכמים רבים וידועי שם. גם הרומאים קבעו בצפורי את מרכז שלטונם האזרחי והצבאי בגליל וקראו לה בשם הלניסטי דיוקיסריה. בשנת 351 לספה"נ פרץ בצפורי מרד יהודי ברומאים, הוא מרד גלוס, שהתפשט חיש על-פני הארץ כולה. המרד החל כשקבוצת לוחמים תקפה את חיל-המצב הרומאי בעיר והשמידה אותו. עם הדיכוי האכזרי של המרד נחרבה העיר. מאז ירדה צפורי מגדולתה, אך גם בימי הביניים התקיימה בה קהילה יהודית קטנה, ויהודים באו אליה להשתטח על קברו המסורתי של ר' יהודה הנשיא. מסורת זו משוללת בסיס היסטורי, כי ר' יהודה הנשיא נקבר, כידוע, בבית שערים.

בין בתי הכפר ישנה גם כנסייה נוצרית עתיקה מתקופת הצלבנים. לידה נתגלתה רצפת בית-כנסת יהודי עתיק, ובה פסיפס עם כתובת ארמית-יהודית.

דעת - מחלקת הרצוג

דעת - מכללת הרצוג

על הגבעה המתנשאת מעל לכפר עומד בנין מרובע ובוילט למרחוק. זוהי מצודה שנבנתה ב־1745 על־ידי השיח הבידואי טהר אל־עמר, שבחר בצפורי כאחד ממרכזיו. המצודה בנויה אבנים עתיקות, מקצתן עם שולים טיפוסיים לתקופת הורדוס. כאבני־בנין שימשו בה גם ארונות־מתים עתיקים. בשנת 1931 נערכו במקום חפירות ארכיאולוגיות על־ידי אוניברסיטת משיגן, ארצות־הברית, ובקרבת הבנין נתגלה אמפיתיאטרון רומאי, בנוי ספסלי־אבן ערוכים בחצי גורן עגולה.

בימינו היתה צפורי כפר ערבי גדול ובימי מלחמת־השחרור לקחו תושביו חלק פעיל בצבאו של קאוקג'י. הכפר נכבש במבצע „דקל“ ב־16.7.48 וכל תושביו הקודמים נסו מנוסת־חרב. במקום התישבו יהודים, בני העליות, האחרונות.

הר־הקפיצה

מדרום לנצרת, מעל לעמק, ניכר בתוך הרכס הר בעל צורה שונה משאר ההרים. שמו הערבי ג'בל קפזה — היינו: הר־הקפיצה. לפי המסורת הנוצרית זהו ההר שממנו קפץ ישו אחרי שדרש בבית־הכנסת של נצרת ונמלט מידי רודפיו (ראה נצרת).

במדרון ההר נחשפה בשנים 1933—1935 מערה פריהיסטורית ובתוכה שרידי שלדים וכלים של בני־אדם, שחיו כאן בתקופת־האבן.

אכסאל

כפר ערבי, השוכן לרגלי נצרת, 5 ק"מ ממערב להר־תבור. שמו העתיק של הישוב במקום זה היה כסולות או כסלות תבור. עיר בגבול נחלות יששכר וזבולון (יהושע יט, יב). כסולות היתה קיימת גם בתקופת הבית השני ויוסף בן מתתיהו מזכיר אותה כישוב־גבול בין הגליל התחתון לעמק יזרעאל.

דעת - מכללת הרצוג

דבורה

כפר ערבי לרגלי הר-תבור, הנזכר במקרא בשם דברת. עם כסולות שימש כגבול בין נחלות יששכר וזבולון. מכאן נוכל לעקוב יפה אחרי הגבול המזרחי של זבולון, המתואר ברשימת נחלות-השבטים שבספר יהושע: "ושב (הגבול) משריד קדמה, מזרח השמש, על גבול כסולות תבור, ויצא אל הדברת ועלה יפיע, ומשם עבר קדמה מזרחה, גתה חפר... ויצא רמון... ונסב אותו הגבול מצפון חנתון, והיו תוצאותיו גיא יפתח אל (יהושע יט, יב). שריד, הנזכרת כאן, היא התל הקטן והבולט על-יד פרשת הכבישים לכפר-ברוך, ממזרח לשריד של ימינו. מכאן פונה הגבול מזרחה לרגלי הרב נצרת, אל יאפא — יפיע, שמדרום-מערב לנצרת, בתקופת ההתנחלות עדיין לא היתה, כנראה, נצרת קיימת. מלפיע נמשך הגבול צפונה לכיוון בקעת בית-נטופה, לרמון (רומאנה), וחנתון (תל-בדויה), ומשם הוא יורד מערבה, עד נחל יפתח-אל. דברת היתה נקודה חשובה באזור זה, והיא נזכרת גם במקרא כעיר לויים (יהושע כא, כח). כפי שמעידים מקורותינו התקיימה העיר גם בימי הבית השני ולאחריו. היא לקחה חלק פעיל במלחמה הראשונה ברומאים ועוד דורות רבים לאחר-מכן הוסיפה להתקיים כישוב יהודי. במאה הרביעית לספה"נ מזכיר אותה אבסביוס במלים: "כפר יהודי בהר-תבור בגבול צפוני".

הר-תבור

גובהו של הר-תבור הוא 588 מטר מעל פני-הים. זוהי אחת הפסגות הגבוהות בגליל התחתון, אולם חשיבותו של התבור אינה בגובהו. הרים רבים בארץ עולים עליו בגובהם. חשיבותו במקומו, במרכז העמק, ובגובהו לגבי סביבתו, הוא בולט מאוד מעל לעמק יזרעאל וכיפתו העגולה נראית למרחקים מכיוונים שונים. רק בצפון-מערב מחובר התבור באוכף רחב, שגובהו 220 מטר, אל רכס הרי נצרת.

דעת - מכללת הרצוג

בגלל מקומו וצורתו המיוחדת היה לתבור ערך רב בימי־קדם והוא שימש כגבול בין שלושה שבטים: זבולון במערב, יששכר בדרום־מזרח ונפתלי בצפון־מזרח.

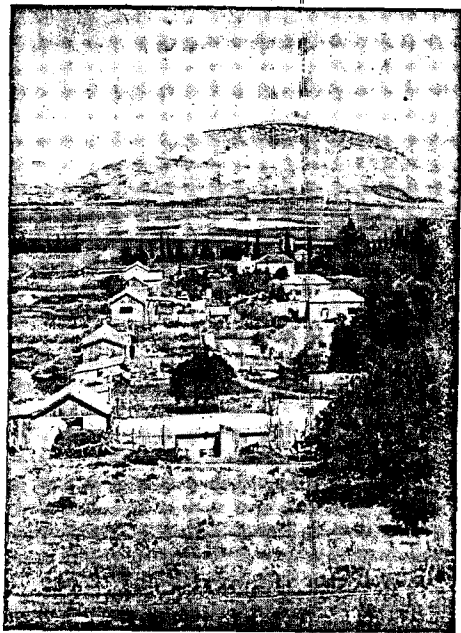
בברכת משה נאמר: „ולזבולון אמר: שמח זבולון בצאתך ויששכר באהליך. עמים הר יקראו, שם יזבחו וזחי צדק“ (דברים לג, יח־יט). הכוונה היא ודאי, להר־תבור הנמצא בגבולם וכאן העדות לקדושת ההר בימי־קדם.

בהיותו מקודש־ובעמדו במקום אסטרטגי מצוין, שימש התבור בימי־קדם למקום היערכות הצבאות ובקרבנות התנהלו קרבות רבים. דבורה הנביאה וברק בן אבינועם אספו את צבאם בהר־תבור ומכאן ירדו למלחמה הגורלית בכנענים. „ותשלח (דבורה הנביאה) ותקרא לברק בן אבינועם מקדש־נפתלי ותאמר אליו: הלא ציוה ה' אלהי ישראל, לך ומשכת בהר תבור ולקחת עמך עשרת אלפים איש מבני נפתלי ומבני זבולון... ויגידו לסיסרא כי עלה ברק בן אבינועם הר־תבור ויוצק סיסרא את כל רכבו, תשע מאות רכב ברזל ואת כל העם אשר אתו, מחרושת הגויים אל נחל קישון. ותאמר דבורה אל ברק: קום כי זה היום אשר נתן ה' את סיסרא בידך, הלא ה' יצא לפניך. וירד ברק מהר־תבור ועשרת אלפים איש אחריו. ויהם ה' את סיסרא ואת כל הרכב ואת כל המחנה — — עד חרושת הגויים ויפיל כל מחנה סיסרא לפי חרב. לא נשאר עד אחד“ (שופטים ד).

באותו אזור הכה גדעון את המדיינים ובקרבנות התנהל הקרב הגורלי בין שאול לפלשתים. בתקופת הבית השני בוצר ראש התבור ועליו היה אחד ממבצרי של יוסף בן מתתיהו. בסביבתו התנהלו גם קרבות רבים בין הצלבנים למוסלמים.

התבור קדוש גם לנוצרים, כי לפי מסורתם זהו „הר־ההשתנות“, שעליו מסופרים בברית החדשה הדברים הבאים: „ויעלה (ישו) בדד על הר גבוה, וישתנה לעיניהם (לעיני תלמידיו) ויזהירו פניו כשמש

דעת - מכללת הרצוג

הר תבור מכון תל עדשים

דעת - מכללת הרצוג

ובגדיו הלבני כשלג. והנה נראה אליהם משה ואליהו מדברים אתו". הנוצרים בנו על ההר שני מגורים, האחד פרנציסקני, והאחר ינני.

תל-רכש (מקרקש)

תל-רכש הוא התל הגדול והחשוב ביותר ברמת ההר שבין עמק יזרעאל לבקעת יבנאל. אזור רמתי זה, שגבהו 120—160 מטר, עולה עד לגובה של 312 מטר בכוכב-הירדן (כאוכב אלהוא). כאן היה אזור ההתיישבות של שבט יששכר ועל שמו הוא נקרא רמת יששכר. במרכזו זורם נחל תבור המתחיל לרגלי התבור ונופל לירדן מדרום לגשר. בימי-קדם שימש נחל זה כאחד מעורקי-התחבורה החשובים של האזור. תל-רכש נמצא לערך באמצע דרכו של הנחל מהתבור לירדן, במקום שמצטרף אליו נחל רכש (ואדי סירין). הבא ממזרח התל מוקף ואדיות משלושה צדדים ורק ממזרח משתרעת לרגליו בקעה קטנה. שפע המים סביבו, מצבו האסטרטגי המצוין ומקומו על הדרך לתבור — הם שקבעו את חשיבותו מבחינה התיישבותית וצבאית, ואין ספק, כי יש לזהותו עם אחד מישובי יששכר הנזכרים ביהושע יט. על התל נמצאו שרידים מן התקופה הכנענית ומן התקופה הישראלית, וכן מן התקופה הביזנטית המאוחרת יותר.

כוכב-הירדן (כאוכב אלהוא)

כוכב-הירדן הוא המקום הגבוה ביותר ברמת יששכר. 312 מטר מעל פני הים ו-500 מטר מעל לעמק הירדן. מכיוון העמק תלול ההר מאוד, ולעומד עליו נפרש מראה מרהיב לא רק על עמק הירדן — מן הכנרת עד לעמק בית-שאן — אלא גם על חלק גדול מהרי הגלעד. בגלל היותו המקום הגבוה ביותר בנחלת יששכר, מקובל לזהותו עם רמת שבנחלת יששכר (יהושע יט, כא). רמת, הנקראת במקום אחר גם ירמות (יהושע כא, כט), היתה עיר לויים ושמה מעיד כי עמדה במקום גבוה.

כוכב־הירדן — שרידי החומות של הסבצר הצלבני

רבים מן החוקרים מזהים את כוכב־הירדן עם גורפינא, שעליה
היו משיאים משואות להודיע על ראשי החדשים. התלמוד אומר „מאין
משיאים משואות? מהר המשחה לסרטבא (סרטבא נראית מכוכב־

דעת - מכללת הרצוג

הירדן). מסרטבא לגורפינא, ומגורפינא לחורן; מחורן לבית בלטון ומבית בלטון לא זנו אלא מוליך ומביא מעלה ומוריד עד שהיה רואה כל הגולה לפניו כמדורת אש".

כוכב-הירדן שולט בכיוון מזרחה על עמק הירדן ודרומה על עמק בית-שאן ומכאן חשיבותו הרבה. כנראה, שבימי המלחמה היהודית הראשונה ברומאים בוצר המקום על-ידי יהודי הגליל נגד בית-שאן, שהיתה אז עיר הלניסטית עוינת. לא ייפלא שגם בתקופה הצלבנית נבנה כאן מבצר חזק בשם בלבוואר (Belvoir). כלומר, יפה-נוף. מבצר זה נבנה במאה ה"ב על-ידי בני מסדר ההיכל ותפקידו היה להגן על הגשר שהיה בקרבתו, על מעברות הירדן ועל הכניסה לעמק יזרעאל. מלחמות רבות היו נטושות בין הצלבנים למוסלמים על מבצר זה עד שב-1189 נכבש על-ידי צלאח א-דין, מפקד צבאות המוסלמים.

בין שרידי המבצר היה בנוי בתקופה החדשה כפר ערבי. במלחמת-השחרור הוברר, כי גם בתקופתנו יש למקום חשיבות רבה מבחינה צבאית ולשולט בו מובטחת שליטה על חלק ניכר של עמק הירדן. המקום מגן על אחת הכניסות הנוחות לפנים הארץ. משכבשו כוחותינו את הכפר הערבי כפרה, הנמצא כשלושה ק"מ ממערב לכוכב-הירדן, הערימו על האויב שנתבצר בכפר וכיוונו נגדו צינורות השקאה שדמו בעיני האויב לתותחים. עם כיבושו של כוכב-הירדן הוצבו בו תותחים בלתי-מדומים וריכוזי הערבים ומשלטיהם שמדרום לגשר הופגזו. הערבים לא עמדו מול אש תותחים ועזבו את משלטיהם בסביבה.

שערי-הגולן

שערי-הגולן נוסדה בשנת 1937 על גדות הירמוק. הירמוק הוא הנהר השני בגודלו אחרי הירדן, וארכו, ממוצאו בתרי הכשן ועד שפכו בירדן, מגיע ל-70 ק"מ. גם כמות המים בו רבה ואינה פחותה

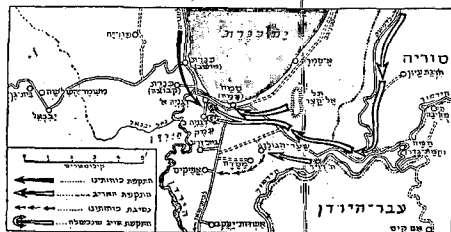
דעת - מכללת הרצוג

מכמות המים הזורמת בירדן: כיום הוא משמש גבול בין סוריה
עבר-הירדן ומדינת ישראל ובו עוברת הדרך הטבעית להרי הגולן
והבשן. שם המשק אינו איפוא סמלי גרידא.

מימי-קדם ידוע אפיק הירמוק כשערה-פלישה המזרחי לארץ-
ישראל. בימי-קדם התנהלו קרבות רבים בין בני ישראל ובין הארמים.
כאן נחל אחאב את נצחונו הגדול על בן הדד ואחרי-כן רדף אחריו
עד לאפק (מלכים א. כ. ו. ואילך). במקומה של אפק עומד היום
הכפר הסורי הגדול פיק. ממזרח לעין-גב, ומוליך אליו כביש חדש
העובר לאורך אפיק הירמוק ודרך אל-חמה (חמת-גדר העתיקה). מפיק
נמשך הכביש לכיוון קוניטרה ודמשק. באזור זה התחולל בשנת 636
הקרבות הגדולים בין הביזנטים ובין הערבים.

במלחמת-השחרור פלשו מכאן הסורים לעמק הירדן וכאן הוכו
מכה ניצחת. ההתקפה הסורית התחילה ב-15 במאי. באותו יום
הפציצו מטוסייהם ללא הפסק את המשקים העבריים שבצמק הירדן
וצבאם התבסס בחירבת דזור, ממזרח לשער הגולן. ועל תל אל-קצר.

התקפת הכוחות הסוריים בעמק הירדן

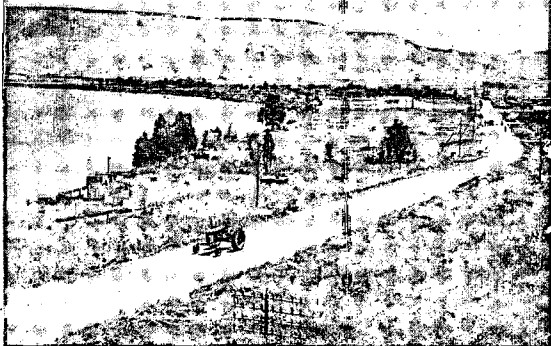

דעת - מכללת הרצוג

תחילה הצליחו לכבוש את הקרנטינה לבהמות שעל-יד הכביש. ממזרח לצמח, ולמחרת, ב־16 למאי, פתחו בהתקפה על צמח עצמה, שנכבשה על-ידי כוחותינו זמן קצר קודם-לכן. על צמח הגו מספר קטן של אנשים, בעיקר חברי משקי עמק הירדן. הם התבצרו בתחנת-הרכבת ובתחנת-המשטרה ובמשך יומים הצליחו להדוף את ההתקפות האויב, שעלה עליהם פי כמה במספרו ובציודו והסתייע באש תותחים. הקשר עם מגיני צמח היה מנותק ואי-אפשר היה להחיש להם תגבורת. אחרי שני ימי קרבות הלכו כוחותיהם ונחלשו. על מצבם השפיע גם המחסור הקשה באוכל וביחוד במים, שהעדרם, בחומו של עמק הירדן, הציק להם. ב־18 במאי היה הכרח לפנות את צמח. תחילה את תחנת-הרכבת ואחרי-כן את בנין המשטרה. עוד באותו יום, אחר הצהריים, החלה ההסתערות הסורית על שער-הגולן ועל מסדה שכנתה — ושתייהן פונו בחשכת הלילה. הסורים שדדו את המשקים המפוזרים, החריבו את הבתים והרסו את מתקני-המשק ואת המטעים. ב־20 במאי פתחו בהתקפתם המכרעת על הרגניות. בכוחות גדולים החלו בהסתערות, כשהטנקים שלהם מתקדמים בשלושה טורים ובעקבותיהם בא חיל-הרגלים. הם פרצו את הביצורים החיצוניים והגיעו עד תעלת-המגן של דגניה א'. עד כאן הגיעו ולא יספו. משוריק אחד חוסל בגזרה הצפונית על-ידי פגז תותח, טנק, שהתקדם אל שער הקבוצה ופרץ את גדר-הבטחון. הוצא מכלל שימוש, וטנק אחר, שפרץ את הביצורים החיצוניים והגיע עד לתעלת-המגן, נפגע ממרחק קטן על-ידי בקבוק "מולוטוב" ונשאר תקוע במקומו עד היום. עדות חיה להתקפתם הרצחנית של הפולשים הסורים. לאחר שהוכרעו גם שני משוריינים נוספים, נסוג השריון הסורי ובעקבותיו ברח חיל-הרגלים. התקפת הסורים נשברה.

באותו יום בצהריים הגיעו התותחים היהודיים הראשונים. באותה שעה היו אלה התותחים היחידים שברשותנו וייתכן שמעולם לא הביאו שני תותחים מיושנים תועלת כה מרובה. הם הוצבו על רכס

דעת - מכללת הרצוג

צמח. במזרון הרי הגולן שבוקע ניכרים בתי בית-קציר שנבנתה על תל
אליקצר, בעל חשיבות רבה להגנת עמק הירדן

פוריה והפגזים הראשונים שנפלו על בתי צמח ובין משורייני
האויב — הניסו אותם. קודם בנסיגה מאורגנת, ולבסוף במנוסת-בהלה.
בבוקר ה-21 במאי חזרו כוחותינו לצמח. באספסוף שלל רב של נשק
ותחמושת. יומים לאחר-מכן שוחררו גם שער-הגולן ומסדה. הסורים
נסוגו לרכסי ההרים והקרב על עמק הירדן הגיע לסיומו. המשקים
ההרוסים הוקמו מחדש ועקבות ההרס נמחו כליל.

באחד המקלטים, שנותרו התקינו חברי שער-הגולן בית-נכות
קטן לכלים פריהיסטוריים שנתגלו בסביבת המשק, בחוף הירמוק.

דעת - מכללת הרצוג

עדות לחיי בני-אדם בסביבה זו החל מימים קדומים. התישבות תושבים קדומים אלה חלה בשלהי תקופת-האבן החדשה. הם הקימו תרבות מיוחדת, שלפי שעה אין לה אח בין תרבויות ניאוליתיות (תקופת-האבן החדשה) אחרות. הם היו עובדי-אדמה ואנו מוצאים שפע של כלים ששימשו בחקלאות וצלמי אלילים המוכיחים את טיפוח פולחן הפריון.

עין-גב — סוסיתא

קיבוץ עין-גב, שנוסד בשנת 1937, בעיצומם של המאורעות, על חופי המזרחי של ים כנרת, היה מראשית הינסדו עמדה חלוצית ובטחונית רבת-חשיבות. חבריו היו מסוללי הדרך לדיג העברי בכנרת והבטיחו את הכללתה בתחומי מדינת ישראל.

על-יד המשק, מצד מזרח, מתנשא הר גבוה של 200 מטר. זהו הר סוסיתא, שבימי-קדם היתה בנויה עליו עיר ידועה באותו שם. סוסיתא היתה אחת מערי הדיקאפולים — ברית 10 ערים יוניות, שתשע מהן היו בעבר-הירדן המזרחי, ואחת בעבר-הירדן המערבי, היא בית-שאן. בסוסיתא היה ישוב יהודי ניכר, אולם בגלל אפיה ההלניסטי-אלילי של העיר היו תושביה היהודים פטורים ממעשרות ומהמצוות התלויות בארץ. סביבת סוסיתא נקראת בתקופת המקרא „ארץ טוב“, ואליה נמלט יפתח הגלעדי (שופטים יא. ג). חכמי התלמוד מפרשים שם זה: „וישב ארץ טוב — זו סוסיתא. ולמה נקרא שמה טוב? — שפטרוה מן המעשרות“. בשנת 66, בימי המלחמה הראשונה ברומאים, התנפלו אנשי סוסיתא על שכניהם היהודים וערכו בהם טבח.

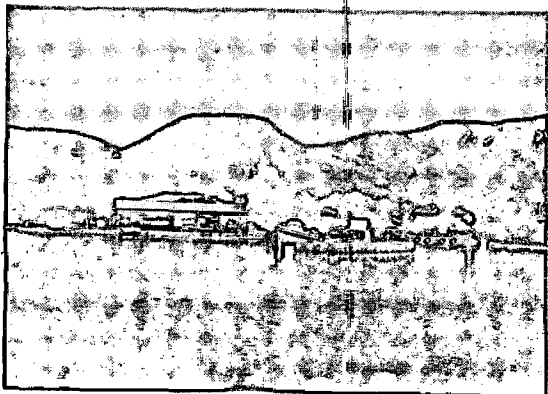
העיר היתה מוקפת חומה מכל צדדיה. בעיקר היתה החומה חזקה מצד מזרח, שהוא צד-התורפה בהגנת העיר. משלושה צדדים היתה העיר מוקפת ואדיות עמוקים ורק מצד מזרח היתה מתוברת על-ידי

דעת - מכללת הרצוג

אוכף קטן להר. שרידי חומה זו נותרו עד ימינו וכן שרידים רבים של בנינים, עמודים, כותרות ואבנים מקושטות מכל המינים. בין שרידי העיר אפשר להבחין ביסודות של שלוש כנסיות מן התקופה הביזנטית. במרכז העיר עליד הנימפאון היתה בריכת-מים גדולה. בקרבתה עדיין נראות תולדות אחדות של צינור-אבן, דרכו הובאו המים מסביבת אפק (פ.ק.).

בראשית מלחמת השחרור התבצרו הסורים על ההר ועל המדרונות מסביב והפגינו את עיזגב השוכנת לרגליהם. עיזגב היתה מנותקת. הדרך היחידה אליה היתה בסירות ואף זאת רק בלילות. כי ביום היו הסירות נתונות לפגיעות האויב. אחר הכשלון בעמק הירדן עשו הסורים מאמצים רבים לכבוש את המקום ובהתקפותיהם הגיעו עד לביצורים החיצוניים של המשק. אך לא הצליחו לחדור פנימה.

עיזגב וסוסיתא

דעת - מכללת הרצוג

חברי עין־גב התחפרו והמשיכו את חייהם במקלטים ובבונקרים. המשק אמנם נחרב והבנינים ניווקו — אך הנקודה החזיקה מעמד. בימי הקרבות. שאחרי ההפוגה הראשונה הצליחו לוחמי עין־גב לכבוש את סוסיתא ולשנות את מצבם תכלית שינוי. בליל 17 ביולי עלו אנשי עין־גב בחשאי על המדרונות התלולים והתקיפו את סוסיתא מדרום. ההתקפה. שנערכה בעורף הסורים ובנקודת־התורפה הטבעית של ההר מדרום־מזרח. באה במפתיע. אחרי קרב קצר נכבש ההר על־ידי כוחותינו ומאז הוא משמש מוצב להגנתה של עין־גב ושל קדמת הכנרת וכעמדה קדמית במבואות הגולן.

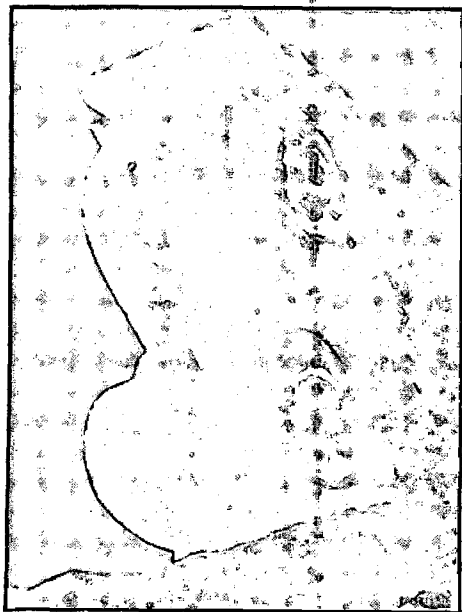
עם חתימת חוזה שביתת־הנשק נמסר לידינו אזור החוף מדרום לעין־גב והוא עתה אזור מפורז. בתוכו נסלל כביש. המחבר את עין־גב בדרך היבשה עם צמת. הכביש עובר דרך קיבוץ האון. שהוקם אחרי מלחמת־השחרור ממזרח לכנרת. מדרום לעין־גב.

עין־גב נבנתה בינתיים מחדש. והמשק שלה מבוסס על גידולי שלחין. בננות ודיג. בין השאר הוקם בה אמפיתיאטרון גדול. המשמש לכינוסים מוסיקליים מקומיים ובינלאומיים.

כפר־נחום

בימי־קדם היה כפר־נחום עיירה יהודית חשובה. שפרחה בסוף ימי הבית השני ובמאות הראשונות לספח"נ. עיקר פרנסתה היתה על הדיג ועל מסחר. בה עבר סעיף הדרך המסחרית החשובה לעבר־הירדן ולסוריה ומשם לארצות הפרת והחדקל (עיראק). הדרך נמשכה על־פני בקעת ג'ינוסר לאורך חוף הכנרת ועברה את הירדן סמוך לשפכו. בגלל חשיבותה של הדרך במקום זה הוקמה בתקופה הרומאית בכפר־נחום תחנת־מכס והוצב בה חיל־משמר. ובראשו שר־מאה. לפי הברית החדשה התגייס שר־מאה זה ובנה בכספו את בית־הכנסת של כפר־נחום. ישו הנוצרי נהג לבקר תכופות. לפי המסורת הנוצרית. בכפר

דעת - מכללת הרצוג

קישוט-אבן משרידי בית הכנסת בכפר-נחום

דעת - מכללת הרצוג

זה ובבית-כנסתו. מכאן קדושתו של כפר-נחום לנוצרים. בכפר-נחום מצא ישו את תלמידיו הראשונים. דייגים יהודים ברובם, וביניהם שמעון פטרוס השליח. אך לא לאורך ימים יכול ישו להישאר בעיירה היהודית המושרשת ולפעול בה. וכאשר עזב אותה עם תלמידיו קילל אותה ואמר: "ואת כפר-נחום שהתרוממת עד לשמים. עד שאול יורידוך. כי הגבורות שנעשו בתוכך, אילו בסדום נעשו. היתה עומדת על תלה עד היום הזה. לכן אומר לכם: ביום הדין האחרון יקל לאדמת סדום ממך".

בחורבות כפר-נחום נתגלה בית-כנסת יהודי מפואר מן המאות ה'ב'-ג' לספח"נ. הפרנציסקנים, שרכשו את האדמה ועמלו שנים רבות בחפירת השרידים ובניקוים, בטוחים שזהו בית-הכנסת מימי ישו. אך ללא כל ספק בית-כנסת זה הוא מתקופה מאוחרת יותר, מכל-מקום לא מלפני המאה השנייה. בית-הכנסת בנוי בתבנית, בסיליקי מאבני-גיר לבנות, שהובאו ממרחקים; הוא בנוי אולם ארוך, המתחלק לשלושה חלקים על-ידי שתי שורות-עמודים. מסביב לקירות היו ספסלי-אבן ומעל לאולמות הצדדיים היתה קומה שניה, כנראה עזרת-נשים, שאלה היו עולים במדרגות. בחזית בית-הכנסת היו שלושה שערים מפוארים. כולם מצד דרום. כלומר פנו לכיוון ירושלים. כמנהג בתי-הכנסת היהודיים מאותה תקופה. מנהג זה נשאר קיים כל עוד לא היה ארון-קודש קבוע. בשעת התפילה היו ספרי-הקודש מובאים דרך השער הראשי, האמצעי, ואילו המתפללים היו נכנסים דרך שני הפתחים הצדדיים. ממזרח לבית-הכנסת היתה בנויה חצר מוקפת חדרים רבים, כנראה אכסניה לעוברי-אורח.

בכל שטח בית-הכנסת ולידו פוזרים אבנים מקושטות למיניהן, חלק מהקישוטים שפיארו את בית-הכנסת בעבר; ביניהן כותרות עמודים קורינטיים עם עלי האקנטוס, הטיפוסיים לאמנות ההלניסטית של אותה תקופה. בין הקישוטים הרבים מתבלטים סמלים יהודיים

משרידי בית הכנסת בכפר נחום

טיפוסיים: המנורה, ארון־הקודש, תמרים, גפנים, תאנים, אשכולות
ענבים ועוד. מעניינים גם חבליטי חיות וצפרים, המוכיחים שבתקופה
זו לא הקפידו על איסור תמונות בבית־הכנסת.
מדרום לבית־הכנסת נתגלתה רצפת־פסיפס המכוסה עתה אדמה.
ייתכן והיתה זו רצפת כנסייה נוצרית. סביב בית־הכנסת מסודרים
כלי־בית רבים עשויים בולת: גתות אגני־ריחים וכלים עתיקים
אחרים. כל אלה נאספו עלידי הנזירים מתוך חורבות כפר־נחום
העתיקה.

דעת - מכללת הרצוג

טבע'ה

טבע'ה שוכנת על חוף הכנרת, כ-3.5 ק"מ מדרום-מערב לכפר נחום. שמה הערבי הוא שיבוש של השם הינני הפטאפגון, כלומר — שבעה מעיינות, ואכן עשירה הסביבה במעיינות רבים, הפורצים לרגלי תל-אל-עורימה הסמוך. זהו כנראה, תלה של העיר המקראית כנרת, שמילאה בתקופות שונות תפקיד חשוב באזור. לאחר שבית-ירח נחרבה, היתה כנרת העיר החשובה ביותר בבקעת כנרת ועל שמה נקרא "ים כנרת" עד ימינו אנו. העיר עמדה במעבר-דרכים חשוב והיתה אחד המעוזים הכנעניים, עד שנכבשה על-ידי בני ישראל המתנחלים בארץ.

בימי בית שני היתה טבע'ה פרבר-דייגים של כפר-נחום והיא קשורה בחיי ישו, ומשום כך גם קדושה לנוצרים. את אדמת טבע'ה רכשו בזמנם גרמנים קתולים והם שגילו במקום יסודות כנסייה ביוזנית בעלת רצפת-פסיפס, אחת מרצפות-הפסיפס היפות בארץ. כדי לשמור על הפסיפס בנו מעליו בנין במתכונת הכנסייה העתיקה, לפי המסורת הנוצרית נבנתה כנסייה זו במקום בו התרחש "נס הלחם". בכרית החדשה מסופר שפעם בא ישו עם תלמידיו לבקעת קטנה ודרש שם לפני העם. כשהגיעה שעת-הצהרים, ואתם היו רק חמש כיכרות לחם ושני דגים — צינה ישו לשים אותם לפני חמשת אלפים האיש שנאספו במקום ולפי המסורת הנוצרית אכלו כולם, שבעו והותירו, רצפת-הפסיפס באה לתאר את הנס הנזכר.

ח'רבת מיניה

מדרום לטבע'ה שוכנת ח'רבת מיניה, כאן נתגלה ארמון מרובע, בעל ארבעה מגדלים עגולים בפנינותיו ובו חדרים רבים. לפי הכתובות והחפצים שנמצאו בו, הוברר שהוא נבנה על-ידי המוסלמים בראשית שלטונם בארץ, במאה ה' או ח' לספה"ג. הוא גועד להיות ארמון-חורף על שפת הכנרת, אך בנינו לא נשלם כנראה לעולם. בתוך

דעת - מכללת הרצוג

הארמון נתגלה חדר גדול עם שקע־תפילה (מחראב) טיפוסי בקיר הדרומי (בכיוון לערים הקדושות מכה ומדינה). יש לשער, איפוא, שלפנינו מסגד והוא אחד המסגדים הקדומים ביותר בארץ.

חוקוק ונחל עמוד

הקיבוץ חוקוק עלה על אדמתו, שמצפון לנחל עמוד, ב־1945. הוא יושב באותה תקופה בלב סביבה ערבית עוינת, מנותק כמעט לגמרי, ללא דרך וללא כביש. הקיבוץ נקרא על שם חוקוק המקראית, הנוכרת בגבול שבט נפתלי (יהושע יט, לד), ושמה נשתמר. בכפר הערבי הנטוש יקוק. חוקוק הקדומה טרם זוהתה.

מאזור צפת יורד נחל עמוד לבקעת גינוסר ורובו עובר בערוץ עמוק ופראי. ברוב ימות השנה מפכים בו מים זכים והוא עטור צמחיה עשירה. סמוך לשפך הנחל, בקרבת בקעת גינוסר, ניצב סלע גדול דמוי־עמוד — ומכאן גם שם הנחל. לרגליו נובע מעיין במשך כל ימות השנה. בצלעות הנחל הזקופות נראות מערות רבות, שאחדות מהן שימשו מעון לאדם בתקופות הפריהיסטוריות. בשתיים מהן, במערת אלי־אמירה ובמערת אל־זוטיה, נערכו חפירות מדעיות. נתגלו בהן שרידים מעניינים שונים: כלי־צור, עצמות חיות שנצודו ונאכלו על־ידי יושביהן וכן גולגולות המזכירות במידת־מה את גולגולת האדם הניאנדרטלי, טיפוס המעבר לאדם בן־ימינו. המערות הטבעיות, שפע המים, האקלים החם וצמחית בקעת גינוסר העשירה, כל אלה יצרו תנאים אידיאליים לחיי האדם הקדמון באזור זה.

טבריה

טבריה, הבנויה על חופה המערבי, של הכנרת, שייכת מבחינה היסטורית וכלכלית לגליל התחתון המזרחי. בתקופת המקרא היה אזור זה בנחלתו של שבט נפתלי: "וערי מבצר הצרים: צור חמת, רקת וכנרת". בתלמוד חלוקת הדעות על העיר שקדמה לטבריה. יש סוברים ש"רקת זו טבריה", ויש — שחמת זו טבריה. לדעת

קברו של רבי מאיר בעל הנס מדרום לטבריה

החוקרים נבנתה העיר בין שתי ערים אלה. השם חמת קשור במעיינות המים החמים, מי-המרפא המפורסמים, הנמצאים כיום מדרום לטבריה, ואילו רקת היתה צפונה יותר, בין מגדל לטבריה של ימינו. העיר נבנתה בין השנים 22-17 לפסה"נ על-ידי הורדוס אנטיפס, בנו של הורדוס, ונקראה על שם יגידו ומיטיבו הקיסר הרומאי טיבריוס. בראשונה לא רצו היהודים להתישב בה בגלל טומאתה, כי היתה קודם שטח קברות. חלק מתושביה הושב בה בעל-כרחו ואליהם הצטרפו גם אנשים עשירים שונים שראו בכך שעת-כושר כלכלית וכן בעלי-מלאכה שמצאו את פרנסתם בעיר הנבנית ועבדים ששוחררו למטרה זו במיוחד. רוב תושביה היו יהודים, אם כי מראשיתה היה בה גם מיעוט נכרי. לערך כ-200 שנה אחרי הספירה עברה לכאן

דעת - מכללת הרצוג

הנשיאות ובמשך מאות השנים הבאות שימשה טבריה מרכזו הפוליטי והרוחני של הישוב היהודי בארץ ובמידה רבה של העולם היהודי כולו. בה נחתם, לערך בשנת 400 לספ"ה, התלמוד הירושלמי. עם התרבות גזירות השלטון הביזנטי והתדלדלות הישוב היהודי בארץ, התחילה גם ירידתה ההדרגתית. תושביה השתתפו באופן פעיל במרד גלוס והושיטו עזרה פעילה לפרסים. שכבשו את ארץ-ישראל מיד הביזנטים. בימי הצלבנים חוסלה בה הקהילה היהודית וישובה נתחדש רק על-ידי דון יוסף נשיא. שקיבל זכיון מהסולטן התורכי ליישב בה יהודים. מסיבות שונות נתבטלה תכניתו. הקהילה העברית נתחדשה בה בימי המושל הבידואי של הגליל טהר אל-עמר, שבנה אותה מחדש (1740) והזמין את ר' חיים אבולעפיה להתישב בה. הוא נחשב למיסד הישוב העברי הקיים בה עד היום. בסוף המאה ה-18 התישבו בעיר עולים, חסידים מפולין, ובימי המנדט היה בה כבר שוב רוב יהודי.

מיד לאחר הכרזת האו"ם על הקמת מדינת ישראל, נתערער המצב הבטחוני בסביבה.

מנהיגי הערבים התאמצו לגייס עזרה מן הכפרים השכנים, אבל הפלחים סירבו, כי פחדו ממעשי-תגמול. ואילו בתוך העיר היו הערבים מסתכסכים עם הצבאות הערביים הזרים שהגיעו לכאן כתגבורת והתנהגו עם הערבים המקומיים כדרך חיל-כיבוש מנצח. העיראקים החרימו את בתיהם של העשירים והיו מכים את עניי העיר. לעתים היו נכבדי העיר פונים אל המוסדות היהודיים ומבקשים שבתת-נשק, וכך היו מתקיימות לעתים הפסקות-אש.

הפסקת-האש האחרונה היתה בראשית אפריל 1948, והיא נפסקה על-ידי התקפה ערבית פתאומית על העיר העתיקה. מפקד הצבא הבריטי הגיש ליהודים אולטימטום, שאם לא יפנו את העיר העתיקה ירעישוה מיד בתותחים. היהודים לא נרתעו מהאיומים ותשובתם

דעת - מכללת הרצוג

הבוטחת הרתיעה את המפקד האנגלי. במשך תקופה מסוימת היתה העיר העתיקה בטבריה מנותקת מן העולם החיצוני, אולם אנשיה התגוננו בגבורה. בינתיים הצליחו לחדש את הקשר ולספק לה תגבורת ונשק. ב-17 באפריל הצליחה ההתנחה לכבוש את מלון "טבריה". ההתנגדות הערבית היתה קלה. למחרת פונתה טבריה על ידי הערבים ללא קרב. בתחילה יצאו המשפחות הנכבדות ובעקבותיהן ברחו אנשי המעמד הבינוני והעניים. באותו יום פירסם מפקד הגנת טבריה הודעה, בה הכריז על שלטון יהודי בעיר. היה זה השטח המעורב הראשון שטוהר מערבים ושבו חוקם ממשל יהודי עצמאי.

דעת - מכללת הרצוג

www.daat.ac.il

דעת - מכללת הרצוג

מערך סיור

ק"מ		זמן	הפעולה	המקום	השעה
הליכה	נסיעה				
			יציאה	נצרת	0600
	3	10	נסיעה	נצרת — הרהקפיצה	0610—0600
		20	תצפית והסברה	הרהקפיצה	0630—0610
	8	30	נסיעה	" — אכסאל	0700—0630
		10	הסברה	אכסאל	0710—0700
	5	10	נסיעה	אכסאל — דבוריה	0720—0710
		10	הסברה	דבוריה	0730—0720
	4	30	נסיעה	דבוריה — הר-תבור	0800—0730
			סיור, תצפית, הסברה וארוחת-בוקר	הר-תבור	0930—0800
		90			
	16	30	נסיעה	הר-תבור — תל-רכש	1000—0930
3		45	סיור והסברה	תל-רכש	1045—1000
	15	30	נסיעה	תל-רכש — כוכב-הירדן	1115—1045
		30	סיור והסברה	כוכב-הירדן	1145—1115
3		45	הליכה	" — " — כביש גשר	1230—1145
	16	30	נסיעה	כביש גשר — שער-הגולן	1300—1230
			סיור והסברה	שער-הגולן	1400—1300
		60	ארוחת-הצהרים		
	6	15	נסיעה	שער-הגולן — בית-ירח	1415—1400
2		45	סיור והסברה	בית-ירח	1500—1415
	25	30	הליכה	בית-ירח — כפר-נחום	1530—1500
		30	סיור והסברה	כפר-נחום	1600—1530
	3	15	נסיעה	כפר-נחום — טבעיה	1615—1600
		15	סיור והסברה	טבעיה	1630—1615
2		30	הליכה	טבעיה — חן מיניה	1700—1630
		15	סיור והסברה	חן מיניה	1715—1700
	7	25	נסיעה	חן מיניה — חוקוק	1740—1715
		20	סיור והסברה	חוקוק	1800—1740
	5	15	נסיעה	חוקוק — נחל-עמוד	1815—1800
2		45	סיור והסברה	נחל-עמוד	1900—1815
	45	60	נסיעה	נחל-עמוד — נצרת	2000—1900

דעת - מכללת הרצוג

אפשרות ב'

ק"מ		הזמן	הפעולה	המקום	השעה
הליכה	נסיעה				
	10	30	שום	בית ירח - עין גב	1530-1500
		15	סיור והסברה	עין גב	1545-1530
3		45	הליכה	עין גב - סוסיתא	1630-1545
		30	סיור והסברה	סוסיתא	1700-1630
3		30	הליכה	סוסיתא - עין גב	1730-1700
		12	שום	עין גב - כפר נחום	1800-1730
		30	סיור והסברה	כפר נחום	1830-1800
		3	נסיעה	כפר נחום - טבעיה	1845-1830
		15	סיור והסברה	טבעיה	1900-1845
		45	נסיעה	טבעיה - נצרת	2000-1900

דעת - מכללת הרצוג

תוכן הענינים

3	סקירה כללית
3	גבולות הגליל התחתון
3	גיבה. ההרים והצמחיה
4	אקלים ומים
	המבנה
6	גבעות שפרעם
6	במת'הר
8	האשדות המזרחיים ובקעותיהם
8	הנחלים בגליל התחתון
9	הדרכים
10	תולדות הגליל התחתון
	סקירה ישובית
15	נצרת
20	גת'הסר (משהד)
20	כפר'כנה (קנה)
22	אילניה (סג'רה)
24	לביא
25	קרני'חיסין
26	בקעת'ארבל, העיר והמבצר
30	מעיר
30	סיחנין
31	יסבת
34	בקעת בית'נאסופה

דעת - מכללת הרצוג

37	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	כסר'מנדא
37	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	תל חנתון (בדויה)
39	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	צפורי
42	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	הר'הקפיצה
42	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	אכסאל
43	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	דבוריה
43	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	הר'תבור
46	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	תל'רכש (מקרקש)
46	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	כוכב'הירדן (באומב'אלהוא)
48	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	שערה'גולן
52	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	עין'גב — סוסיתא
54	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	כסר'נחום
58	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	טבע'ה
58	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	חירבת מינה
60	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	חוקיק ונחל עמון
60	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	טבריה

דעת - מכללת הרצוג

מקורות

השער, 7, 13, 18, 19, 21, 25, 35, 53, 57, 59, 63	באדיבות לשכת העתונות הממשלתית
9, 27, 31, 33, 34, 39, 47, 55	בנו רותנברג
16, 38, 48, 55	מתוך הספר "במערכות ישראל", באדיבות ד"ר זאב וילנאי
11	מתוך אנציקלופדיה מקראית, באדיבות הוצאת מוסד ביאליק
	מצילומי קרן היסוד
23, 29	קלוגר
36, 45, 51	פרדאור
41	מצילומי מר מנדל זון

דעת - מכללת הרצוג

דעת - מכללת הרצוג

שמות עבריים לנחלים, תלים וישובים בגליל

1. ואדי אל עמוד נחל עמוד
2. כאכב-אלהוא כוכב-הירדן
3. הר טורען הר תרען
4. רכס אולם הר יבנאל
5. ואדי בירה נחל תבור
6. ואדי אל מלך נחל צפורי
7. ואדי פג'ס נחל יבנאל
8. ואדי אל חמם נחל ארבל
9. תל אל בדויה תל חנתון
10. ואדי איבלין נחל אבלים
11. ואדי רובדיה נחל צלמון
12. ואדי חלדיה נחל יפתח-אל
13. ח' אום אל עמוד ח' עמודים
14. תל מקרקש תל-רכש
15. ואדי סידון נחל רכש

דעת - מכללת הרצוג